

Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Ігнат'єва Алла Миколаївна

**СТАНОВЛЕННЯ НОРМАТИВНОЇ БАЗИ ТА ЗМІСТУ ШКІЛЬНОЇ
ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ**

Спеціальність 014 Середня освіта (Історія)

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник:

_____ В.С.Бугрій,
доктор педагогічних наук, професор
«___» _____ 2020 року

Виконавець:

_____ А.М.Ігнат'єва
«___» _____ 2020 року

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	6
РОЗДІЛ 2. СТВОРЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-НОРМАТИВНОЇ БАЗИ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ТА ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ У НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ	10
РОЗДІЛ 3. ВІДОБРАЖЕННЯ ЗМІСТУ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ У НАВЧАЛЬНІЙ ЛІТЕРАТУРІ З ІСТОРІЇ	36
ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	57

ВСТУП

Актуальність теми. Трансформаційні процеси після здобуття Україною незалежності охопили різні галузі суспільного життя, в тому числі і освіту. Гостро постало питання про зміст досвіду старших поколінь, який необхідно передавати підростаючому поколінню. Уже в перших концептуальних документах новоутвореної держави, як наприклад у «Державній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»)), окреслювалися шляхи реформування загальної середньої освіти, серед яких пріоритетними називалися такі кроки: визначення змісту загальноосвітньої підготовки і відповідних базових дисциплін; підготовка і впровадження нових навчальних планів і програм, підручників, посібників тощо; розвиток мережі загальноосвітніх навчально-виховних закладів; реформування структури загальноосвітніх навчально-виховних закладів відповідно до рівнів освіти та потреб регіонів; розширення можливостей здобуття загальної середньої освіти для тих, хто працює, через систему класів, шкіл, груп з заочною, очною, вечірньою формами навчання; пріоритетне фінансування, матеріально-технічне та кадрове забезпечення сільської школи; розроблення науково обґрунтованих методик оцінки якості діяльності навчально-виховних закладів.

Завдання, які зараз стоять перед шкільною історичною освітою багато в чому співпадають із цим та іншими стратегічними документами 1990-х років. Їх вирішення дозволить освітній системі формувати покоління молоді, яке володітиме необхідними знаннями та компетентностями, буде здатним робити власний світоглядний вибір, навчатися впродовж усього життя. Реформування шкільної історичної освіти, розпочате у перші роки незалежності нашої держави триває і зараз. Пріоритетними напрямками залишається розробка і удосконалення концепції історичної освіти, підготовка підручників нового покоління.

Отже, аналіз нормативної бази та змісту шкільної історичної освіти у 1990-х роках зберігає свою актуальність, оскільки дає змогу простежити динаміку розвитку історичних знань, оцінки конкретних фактів, подій та персоналій, зміну їх концептуального бачення.

Мета роботи – дослідити становлення нормативної бази та змісту шкільної історичної освіти в незалежній Україні у період 1990-х років.

Реалізація поставленої мети супроводжувалась вирішенням таких **завдань**:

1. Схарактеризувати історіографію проблеми та джерельну базу дослідження.

2. Розкрити процес створення організаційно-нормативних засад шкільної історичної освіти в Україні.

3. З'ясувати особливості формування змісту шкільної історичної освіти в Україні у досліджуваній період.

4. Встановити, як відображався зміст шкільної історичної освіти у навчальній літературі з історії України та всесвітньої історії у 1990-х роках.

Об'єкт дослідження – історична освіта в Україні.

Предмет дослідження – нормативна база та зміст шкільної історичної освіти в перше десятиріччя державної незалежності України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1990-х рр., час коли найбільш активно йшов процес становлення нормативної бази та змісту шкільної історичної освіти в незалежній Україні.

Елементи наукової новизни полягають в тому, що у роботі охарактеризовано історіографію проблеми та джерельну базу дослідження; розкрито процес створення організаційно-нормативних засад шкільної історичної освіти в Україні; з'ясовано особливості формування змісту шкільної історичної освіти в Україні у досліджуваній період; встановлено, як відображався зміст шкільної історичної освіти у навчальних підручниках з історії України та всесвітньої історії у 1990-х роках.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що матеріали та висновки роботи можуть бути використані у практичній роботі учителів історії, при підготовці праць, присвячених проблемам нормативних засад та змісту навчання історії, при розробці спецкурсів та спецсемінарів для учнів та студентів.

Апробація отриманих результатів дослідження здійснювалася на IV Міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 2019 р.) та VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання методики викладання суспільних та гуманітарних дисциплін в умовах розбудови сучасної школи» (Суми, 2020 р.).

Структура дипломної роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Вивчення проблем становлення шкільної історичної освіти в незалежній Україні спирається на ряд узагальнюючих праць українських науковців [19; 24]. У них розкриваються особливості нових умов розвитку історичної науки та освіти, пов'язані з розпадом СРСР, падінням комуністичної системи та проголошенням незалежності України. Акцент робиться на перших здобутках в культурі та освіті, найбільш актуальні проблеми, що постали в цій галузі у 1990-х роках.

Проблемі створення нового змісту шкільної історичної освіти та нових методів навчання історії з урахуванням зарубіжного досвіду присвячені роботи Н.Захарової [22], Л.Калініної та О.Пометун [25], В.Потульницького [45]. Про оновлення змісту шкільної історичної освіти йдеться і у монографії К.Баханова [2]. У ній піднімаються такі питання, як нові підходи до організації навчання історії в школі, оновлення мети, завдань нормативної бази, удосконалення навчальної літератури. Автор торкається практики навчального процесу за різними моделями і технологіями.

Важливими є праці, що розглядають природу історичної науки, її предмету та методології, нових критичних підходів в оцінці історичних подій. Серед таких праць слід виокремити «Вступ до історії» Н.Яковенко [66]. Автор викладає своє бачення виникнення та розвитку історичних знань починаючи від античності і аж до наших днів, а також дає практичні рекомендації поради історикам-початківцям, студентам, викладачам, науковцям та широкому колу читачів щодо методологічних та освітніх завдань в історичній науці.

Значення історичного краєзнавства в змісті шкільної історичної освіти висвітлювали у своїх працях В.Бугрій [5], П.Тронько [60], Н.Харківська [64] та інші науковці. Зокрема, у монографії В.Бугрія комплексно вивчено систему шкільного краєзнавства в Україні, розкрито його соціальне і

педагогічне значення у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Автор також характеризує роль історичного краєзнавства в реалізації завдань історичної освіти. На основі аналізу інструктивних матеріалів, нормативно-правових актів, шкільних програм науковець прослідкував зміни, що відбувалися у змісті шкільної історії.

Ряд істориків у своїх працях розглядали зв'язок змісту шкільної історичної освіти з історією повсякденності. Наприклад, І.Гирич у своїй публікації «Якої реорганізації потребує шкільна історія?» звертає увагу на те, що «в процесі вивчення історії важливим для учнів має бути відчуття того, як жив городянин чи селянин кілька віків тому, які книги читали його пращури, про що мріяли, що зі скарбниці людської мудрості витримало випробовування часом» [11]. Завдяки цьому історія для дітей стає набагато цікавішою, у них з'являється додаткова мотивація до вивчення історії. Вчений вважає, що історія повсякденності це олюднення щоденного життя, побуту, ставлення людини до держави, влади, суспільства.

Змісту шкільних навчальних програм з історії присвятив свій доробок К.Баханов [2]. Віз зосереджує увагу на питаннях «Як із здобуттям Україною незалежності змінилася структура шкільної історичної освіти?»; «Що змінилося у висвітленні національної історії?»; «Які зміни у періодизації історії відбулися у шкільних програмах початку 1990-х років?» та ін. Дослідник простежив зміни у змісті шкільних навчальних програм з історії у період з 1989 по 2005 р. Він вважає, що вивчення змін у шкільних програмах з історії дає змогу простежити еволюцію свідомості українського суспільства, зрозуміти напрями трансформації історичної науки. Баханов переконує, що шкільна навчальна програма з історії завжди має відображати найсучасніші досягнення в історичній науці. Ряд науковців досліджують питання ролі підручників у формуванні знань та вмінь з історії; структурування матеріалу у підручниках з історії та ін. [43].

Отже, опрацювання історіографічної літератури засвідчило наявність низки праць, які так чи інакше висвітлювали окремі питання становлення

нормативної бази та змісту шкільної історичної освіти в незалежній Україні. Поява їх співпала із здобуттям Україною незалежності і була співзвучна новим підходам до оцінки минулого, справі оновлення історичної освіти і науки. Більш ґрунтовне вивчення цих проблем притаманне працям ХХІ століття. Цей період характеризується залученням значно більшої кількості джерел, суттєвим зростанням обсягу публікацій, міждисциплінарним підходам у висвітленні проблеми. Разом з тим, комплексно становлення нормативної бази та змісту шкільної історичної освіти в незалежній Україні не вивчалось, а отже дана тема зберігає свою наукову актуальність.

Загалом історіографічний доробок з теми є фрагментарним, представлений переважно інформаційно-методичним матеріалом, що не розкриває у повному обсязі процес становлення нормативної бази та змісту шкільної історичної освіти в незалежній Україні.

Основу джерельної бази роботи складають друковані видання у формі публікацій документів і матеріалів. Крім того, до джерельної бази входять навчальні програми, підручники та методична література з історії для шкіл України періоду 1990-х років.

Групу опублікованих документів і матеріалів становлять переважно нормативно-правові акти органів влади, що стосувалися як освіти загалом, так і шкільної історичної освіти в Україні. Використання таких документів, як «Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»)» [17], «Закон України «Про загальну середню освіту» [20], «Концепція середньої загальноосвітньої школи України» [29; 30], «Концепція шкільної історичної освіти» [35], «Про реформу загальноосвітньої і професійної школи» [48], дало змогу виявити організаційні, правові, фінансові основи діяльності школи, особистості шкільної історичної освіти, спрямовані на формування демократичних цінностей. Дані про основні напрямки і стратегію викладання соціально-гуманітарних предметів містять інформаційні збірники для вчителів [26; 47]. Позиція Міністерства освіти щодо підручникотворення з історії представлена у «Положенні про конкурс на кращий підручник» [44].

Важливим елементом джерельної бази роботи є шкільні навчальні програми з історії, які створювалися протягом досліджуваного періоду [50; 52; 53;]. Також використовувалися шкільні програми з історії перехідного періоду – другої половини 1980-х років [51; 54; 55]. Залучення їх змісту дало можливість встановити зміни у методологічних засадах історичної науки, у ставленні до відомих фактів та процес заповнення «білих плям». Програми дають можливість відстежити ставлення влади та держави до фактів і явищ вітчизняної та світової історії, офіційну позицію щодо трактування історичного процесу. Дана група джерел має цінність і з методичної точки зору, оскільки дозволяє встановити послідовності подання навчального матеріалу, вимоги до знань та умінь учнів.

Джерелами даної роботи є і шкільні підручники з історії України [6; 27; 32; 33; 56; 57; 62; 63] та всесвітньої історії [1; 7; 8; 9; 10; 12; 13; 18; 34; 37; 65], які видавалися у період 1990-х років. Їх опрацювання дає змогу відтворити особливості становлення змісту шкільної історичної освіти, тенденції його розвитку та удосконалення.

Отже, представлена джерельна база є достатньою для проведення даного дослідження, опрацьовані документи дали змогу достатньо повно її відтворити та вирішити поставлені дослідницькі завдання.

РОЗДІЛ 2. СТВОРЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-НОРМАТИВНОЇ БАЗИ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ТА ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ У НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ

Одразу після проголошення незалежності України почалося створення стабільної системи органів управління в галузі освіти. Їх основу склали Міністерство освіти України, створене у грудні 1991 р. відповідно до Указу Президента України Л. Кравчука (в Українській РСР воно існувало під назвою Міністерства народної освіти) як центральний орган виконавчої влади, що реалізовував державну політику у галузі освіти; управління освіти і науки обласних державних адміністрацій, відділи освіти районних (міських) державних адміністрацій. У 1999 р. відповідно до Указу Президента України Л. Кучми «Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади» на базі Державного комітету України з питань науки та інтелектуальної власності та Міністерства освіти України було утворено Міністерство освіти і науки України. Поєднання цих двох структур мало сприяти удосконаленню ефективності управління освітою. У перші роки державного суверенітету України розпочався активний процес формування власної політики в галузі освіти, створювалася нормативно-правова база дошкільної, позашкільної, загальної та вищої освіти.

Міністерство освіти з моменту свого створення почало розробляти та вдосконалювати законодавство в галузі шкільної історичної освіти, у межах своїх компетенцій забезпечувало виконання законодавчих актів. Протягом досліджуваного періоду міністрами освіти України були:

- І. Зязюн – з липня 1990 р. – по грудень 1992 р.;
- П. Таланчук – з грудня 1992 р. – по липень 1994 р.;
- М. Згуровський – з листопада 1994 р. – по січень 1999 р.;
- В. Зайчук – з січня 1999 р. – по грудень 1999 р.;
- В. Кремень – з грудня 1999 р. – по лютий 2005 р.

Основні положення, які визначали організацію та зміст шкільної історичної освіти в Україні, намічали перспективи її розвитку, представлені в найважливіших законодавчих та методологічних документах, ухвалених протягом 1990-х років. До таких документів відносяться Конституція України (гарантує доступність і безоплатність освіти, в тому числі й історичної); закони «Про освіту» (1991 р.), «Про загальну середню освіту» (1999 р.) (у них визначалися загальні правові засади розвитку і функціонування історичної освіти в Україні). Протягом цього періоду були затверджені й інші нормативно-правові акти, які стосувалися учнів шкіл (наприклад, «Про наукову і науково-технічну діяльність» (1991 р.).

Політика держави стосовно шкільної історичної освіти впродовж 1990-х років знайшла своє відображення і в указах та розпорядженнях Президента, законодавчих актах Верховної Ради, постановах уряду, міждержавних, міжнародних договорах, наказах та розпорядженнях Міністерства освіти, місцевих органів виконавчої влади. Для формування нормативної бази шкільної історичної освіти велике значення мало співпраця Міністерства освіти і академічної науки (вищими навчальними закладами, Інститутом історії НАНУ, громадськими організаціями). Завдяки цьому протягом досліджуваного періоду вдалося накопити значний масив законодавчого, прикладного та концептуального матеріалу з проблем розвитку шкільної історичної освіти. Вже 1 вересня 1991 р. школи розпочали навчальний рік єдиним тематичним уроком «Мій край – моя історія жива». Під час нього учителі використовували щойно прийнятий Верховною Радою «Акт проголошення незалежності України» та місцевий історичний матеріал. Таким чином, з першого дня навчання увагу дітей було повернуто до питань вітчизняної історії.

Уже перший 1991/92 навчальний рік у незалежній Україні виявив усі проблеми у викладанні історії в школах України, а саме: невідповідність нормативно-правових засад новій суспільно-політичній ситуації, відсутність сучасних підручників, програмно-методичних матеріалів. Для вирішення

ряду організаційно-нормативних питань Міністерство освіти України у січні 1992 р. видало наказ «Про проведення семінару завідуючих та методистів кабінетів історії обласних, Київського регіонального та Севастопольського міського, Кримського республіканського інститутів удосконалення вчителів». Згідно з ним на базі Центрального інституту удосконалення вчителів (Київ) з 1992 р. почав постійно діяти семінар з проблем шкільної історичної освіти та підвищення кваліфікації вчителів історії. Тематика семінарів передбачала заняття з таких тем: «Актуальні проблеми викладання перехідного курсу «Людина і суспільство», «Україна: історія і сучасність. Проблеми розвитку незалежної держави», «Актуальні проблеми всесвітньої історії», «Концепція шкільної історичної освіти в умовах незалежної України. Шляхи удосконалення діяльності кабінетів історії обласних інститутів удосконалення вчителів», «Організація підготовки вчителів історії до формування в учнів загальнолюдських цінностей і моралі», «Духовне відродження України. Сучасні підходи до вивчення історії культури».

Залишковий принцип фінансування освіти і надмірна централізація управління, довга ізоляція від освітнього світового досвіду і педагогічної науки, що дістались від недалекого минулого в спадщину, зумовило кризове становище освіти в Україні. Хоча Україна за радянських часів мала деякі успіхи в освіті: багато висококваліфікованих педагогічних кадрів, розвинену систему освітніх закладів тощо, в розвитку освіти пріоритети довільно визначалися ідеологічними завданнями. Фінансування та механізм забезпечення цих пріоритетів мав адміністративний та політичний характер. Ось чому рівень, зміст та характер освіти не відповідали потребам всього суспільства, були підпорядковані бюрократизованій та суперцентралізованій державній системі. Звідси - купа парадоксів, які неухильно нагромаджувалися: девальвація оцінки знань, низький рівень знань, надвиробництво кадрів, в освіті ігнорування ряду сучасних технологій (в першу чергу, в галузі комп'ютеризації та інформатики) тощо.

Проекти освітніх реформ розроблені під керівництвом ЦК Компартії України і ЦК КПРС 1984, 1987-1988 років на папері так і залишилися. Проголошене реформування освіти, наслідків, які б були відчутними не дало, оскільки нічого не змінюючи в суспільстві, школу не можна було змінити. Готувалася поспіхом шкільна реформа. Хоча вона не один раз коригувалася відповідними державними та партійними документами, конкретні пропозиції науковців, педагогів, діячів культури, батьків до уваги не бралися, з-за того, що, у жорсткі конструкції схем вони не вкладалися, потребували суттєвої зміни ставлення до організації управління освітою та педагогічного процесу або ж великих фінансових ін'єкцій. До всього цього в старих консервативних формах здійснювалося реформування освіти. Школа працювала тільки на одну адресу – державу. Не було адекватного врахування у діяльності школи інтересів потреби суспільства, дитини, особистості. Очевидними від вузівської та шкільної «зрівнялівки» були й моральні збитки. Запровадження навчання дітей із шести років та питання загальної середньої освіти, обґрунтовані науково не були, а найголовніше – забезпечені економічно.

Мало змін відбулося за таких умов і у історичній освіті школярів. Не змінювалися програми з історії, за виключенням курсу історії СРСР, зокрема її останніх тем, які постійно доповнювались переліком нових партійних постанов і подій. Хоча програми вміщали перелік навичок і вмінь, які потрібно було формувати у школярів, найголовніше у методиці зверталася увага на роботу із матеріалами партійних Пленумів та з'їздів ЦК КПРС, працями державних керівників, класиків марксизму-ленінізму.

У визначенні напрямів навчання перевага віддавалась наступним пріоритетам: непримиренності до буржуазної ідеології, формування комуністичного світогляду, відданості справі Комуністичній партії, пролетарського інтернаціоналізму, радянського патріотизму. У процесі викладання у школярів передбачалося сформувати знання, передусім, про величезну роль комуністичного способу виробництва, справедливу зміну

економічних та суспільних формацій, неминучу перемогу комунізму, як рушійну силу історії – класову боротьбу [54, с. 12].

Процес «інтернаціоналізації» негативно відбився на викладанні історичних дисциплін, а в реальності зросійщення, що активізувався у 70-ті роки. Водночас дисципліну «Історія УРСР і СРСР» у школах змінено на «Історію СРСР». Фактично було припинено викладання історії УРСР на багато років: не видавалися посібники та підручники з історії України. Через те, що на вивчення історії України окремих годин не виділялося, вчителі повинні були на власний розсуд, самостійно вирішувати питання вивчення історії УРСР. Не маючи спеціальних годин, вчителі перевантажували школярів додатковими місцевими матеріалами, а велика кількість відмовилась взагалі від курсу історії УРСР.

У своїй спільній постанові Рада Міністрів СРСР та ЦК КПРС у квітні 1984 р. ухвалили «налагодити викладання історії союзної республіки» [48, с. 67]. Попри це, дійсних змін до кінця 80-х років у викладанні історії так і не відбулося, але відновилося у 1984 р. видання посібників і підручників з історії УРСР [51]. Деякі теми із її проблематики рекомендували на уроках до вивчення. Але ж дані матеріали подавалися вибірково. Ось наприклад, матеріали про чумацький промисел, винарну реформу рекомендувалися до вивчення у 8-му класі, запроваджувалася до вивчення у 10-му класі (дві години) тема: «Українська РСР у період будівництва комуністичного суспільства, розвиненого соціалізму». Але ж в умовах горбачовської перебудови залишилася тенденція на скорочення матеріалів при вивченні історії: на 1986-1987 навчальний рік для шкіл навчальна програма рекомендувала «більш економічний відбір важливих фактів, які є специфічними для історії республіки» [46, с. 31].

Авторів програм, методичних посібників та підручників ідеологічні міркування примушували прикрашати справжні історичні факти, нав'язуючи школярам однобічні оцінки, які відповідали вузько партійним інтересам. Через це, історія свою привабливість втратила, що довело до зниження

інтересу школярів до предмету, зменшення кількості конкурсів у вузах республіки на історичні факультети.

Поштовхом у школах до наступного удосконалення викладання історії України у 1990 році була утворення концепції загальноосвітньої середньої школи України, для широкого обговорення проект якої був опублікований в газеті «Радянська освіта». Дана концепція націлювала вчителя на розвиток та формування особистості із почуттям національної самосвідомості, системою знань про суспільство, усвідомленою громадянською позицією. Національний компонент змісту освіти виступав головним засобом цього, вагомою часткою якого мусить стати історія України [29].

Історія Української РСР лише у 1989-1990 навчальному році була внесена у школі до числа обов'язкових предметів. Було виділено на її вивчення у 8-х та 11-х класах – 1 година на тиждень, а взагалі 102 години, з яких 51 година – за розрахунком резерву всіх курсів історії, а 51- додатково [55, с. 1]. Однак, як і раніше історія Української РСР продовжувала вивчатися спільно з загальним курсом історії СРСР, тому що окремої програми для шкіл з історії УРСР ще не було. В такій важкій ситуації Міністерство народної освіти у 1990 році вимушене було рекомендувати вчителям творчо та конструктивно використовувати програми з історії. Поглиблене вивчення історії України, така була мета орієнтації вчителів Міністерством народної освіти, що направило на місця в квітні 1990 року лист «Про випускний іспит з історії СРСР та суспільствознавства в загальноосвітніх середніх школах та професійних технічних училищах республіки у 1989-1990 навчальному році», де сформулювало основні питання та проблеми, на які необхідно звернути увагу школярів. 14 проблем із 23 були повністю пов'язані з історією України.

Перший проект програми з історії Української РСР з'явився у 1990 році. В ньому вказувалося, що історія УРСР вивчається спільно з всесвітньою історією та історією СРСР.

Для подолання дублювання деякої частини матеріалу, важливі події, які охоплюють історію ряду країн, пропонувалося розглядати в курсах історії СРСР, УРСР, новітньої та нової історії на об'єднаних уроках. Наприклад, у 10-му класі єдналися теми «Участь царської Росії у першій світовій війні» (історія СРСР), «Перша світова війна 1914-1918 років» (нова історія) та «Україна у роки I-ї світової війни» (історія УРСР); «Культура зарубіжних країн наприкінці ХІХ - на початку ХХ століття» (нова історія), «Культура Росії в епоху імперіалізму» (історія СРСР) і «Розвиток культури в Україні на початку ХХ століття». Вивчалася разом із відповідним матеріалом історії СРСР і новітньої історії в 11-му класі тема «Українська РСР у період Великої Вітчизняної війни» та інші [51, с. 3].

Міністерство народної освіти на початку 1991 року з початкового курсу історії України розробило проект програми для 5-го класу, що був розрахований на 62 години, де висвітлювалось по-новому багато проблем вітчизняної історії.

Навчально-виховний процес в школі з 1991 року відбувався згідно наказу від 15 травня 1991 року Міністерства народної освіти України «Про викладання соціально-політичних та гуманітарних дисциплін у середніх та вищих навчальних закладах республіки». Разом з цим наказом була розроблена Концепція викладання соціально-політичних та гуманітарних дисциплін у середніх та вищих навчальних закладах Української РСР, що передбачала здійснити для дисциплін гуманітарного напрямку розробку нової структури викладання на протязі 1991-1992 навчального року. Принципове значення для формування такої структури мало затвердження у вересні 1991 року Міністерством народної освіти України «Концепції середньої загальноосвітньої школи України», що конкретно визначила головну мету школи: «розвиток та формування гуманістично спрямованої, соціально активної особистості із системою знань про природу, суспільство, людину, глибоко усвідомленою громадянською позицією, почуттям національної самосвідомості, що готова до самовизначення» [30, с. 6]. В

повній мірі цю мету реалізувати вдалося у 1991 році тільки після проголошення незалежності України, як почалися суттєві зміни у викладанні історії.

У реформуванні гуманітарної сфери ключовим завданням було створення нової освітньої політики, за поміччю якої можна привести до сучасних потреб суспільства зміст освіти. Вперше у грудні 1992 року відбувся з'їзд педагогічних працівників України, що схвалив концептуальні принципи реформування української освіти, що були реалізовані у державній програмі «Освіта. Україна XXI століття», що започаткувалася у 1993 році [17]. Концепція, яка була закладена у цьому документі передбачала суттєву реконструкцію абсолютно всієї системи освіти, розпочинаючи із дошкільного виховання – до підвищення кваліфікації дипломованих спеціалістів.

Дана програма завбачала перевантаження змісту всіх ланок освіти, а також приведення його відповідно із сьогоденними потребами суспільства та особи. В галузі гуманітарної освіти одним із завдань ставилося осмислення подій і явищ, різноманітності шляхів людського розвитку, історичних фактів,. Вивченню вітчизняної історії приділялася особлива увага.

Ознакою часу на початку 90-х років ознаменувалось введення в школах як самостійного предмету історії України, що сприяло формуванню справжньої національної освіти у державі. В західних областях республіки ввели першим до навчальних планів школи курс української історії. Паралельно з державною «Концепцією середньої загальноосвітньої школи України», розробили особистий проект національної школи науково-шкільні колективи Львівщини. До третього розділу даної концепції вони внесли корективи в вивченні окремих навчальних дисциплін. Наприклад, як окремий предмет вносилися до навчальних планів історія України, вивчення якої відбувалося із 5 класу, де подавався матеріал про всіх героїв українського народу. Поряд з історією України у 6-9 класах школярі ознайомлювалися зі світовою історією, продовжували ґрунтовне опрацювання світової історії та історії України XIX – XX ст. вже у 10-11 класах. Організація вивчення цього

курсу здійснювалася за «переліком тем уроків», через те, що проект програми з курсу історії України, який створений Міністерством народної освіти УРСР, надісланий був тільки у січні 1991 року.

Також вчені Івано-Франківського та Київського педінститутів виробили свої концепції національної школи. В творчому пошуку, загалом, почала вибудовуватися схема, яка відображала активний творчий пошук, що був обумовлений новими історичними реаліями.

Включення історії України до шкільного циклу проходило менш радикально в східних і центральних областях. Викладання курсу в цих регіонах здійснювалося за розробками, які надходили із Міністерства народної освіти, що рекомендувало 3 варіанта навчальних планів: школи (класи) з поглибленим вивченням суспільствознавства та історії, школи (класи) з поглибленим вивченням предметів суспільно-гуманітарного циклу, спеціалізовані школи з поглибленим вивченням предметів соціально-гуманітарного циклу.

Відбувалися зміни, навіть достатньо швидко у викладанні історичних дисциплін, в більшості шкіл в 1991-1992 навчальному році як самостійний предмет ще існувала історія СРСР; у 8-10 класах історія України викладалася паралельно. Вперше у 11 класі (1992 рік) з всесвітньої історії та історії України були встановлені дві окремі оцінки.

У загальноосвітній середній школі відзначаючи потребу змін в історичній освіті, у 1992 році Міністерство освіти України розробило «Концепцію шкільної історичної освіти», для широкого обговорення проект якої був надрукований в засобах масової інформації [35].

Радикально переглядалися в даній «Концепції» зміст і мета усього навчального процесу, структура його, засоби та форми навчання. Шкільна історична освіта згідно концепції мала формувати соціально-активну, всебічно розвинуту особу. Побудова і відбір навчального матеріалу з історії повинні були відбуватися за принципами гуманізації, взаємодолучення культурологічного, цивілізаційного та формаційного підходів. Це все

надавало можливість розкрити поступальний розвиток суспільства «по вертикалі», наступність та внутрішню різноманітність розвитку цивілізацій і країн тієї чи іншої епохи на «горизонтальному» зрізі історії [35, с. 3].

Змінювалася й структура історичної освіти згідно нових методологічних засад. Державний компонент навчальних планів на 2-му та 3-му ступенях загальноосвітньої школи залишав історію як обов'язковий предмет. За лінійним принципом здійснювалося вивчення історії (вивчення один раз кожного періоду історії, а у наступних класах без повторення). Запроваджувалися два самостійні курси у загальноосвітніх школах України - «Історія України» і «Всесвітня історія». У відповідній хронологічній послідовності вивчення їх здійснювалося паралельно. На вивчення історії взагалі відводилося 629 годин, із них на всесвітню історію – 374, на історію України – 255. У 5-7 класах це було 68 годин, у 8-му класі – 85 годин, у 9-10 класах – 119 годин, у 11-му – 102 години [35, с. 1-3]. Викладання історії в школах починаючи із 1992-1993 навчального року, відбувалося із урахуванням нової будови шкільної історичної освіти і сучасних наукових підходів, що було запроваджено Міністерством освіти України. У 5-му класі за цією структурою викладався за проектом 1991 року програми видання елементарний курс історії України, із користуванням нового навчального посібника [33]. Два самостійних курси вивчалися у 7-11 класах: всесвітня історія та історія України.

Для того, щоб учні добре засвоїли матеріал, його вивчали два рази. В програмі було зроблено неабияке перегрупування навчального матеріалу, визначено в різних класах новий порядок його вивчення. Наприклад, у 7-му та 8-му класах вивчалися розділи I-IX програми, в 9-10 класах розділи X-XXI, а у 10-11 класах розділ XIV-XXV.

Взагалі, викладання історії України відбувалося за схемою: від найдавніших часів і до кінця XIV ст. – у 7-му класі, від найдавніших часів - до кінця XVIII ст. – в 8-му, від початку XIX ст. до 1917 року – в 9-му, від початку XIX ст. до 1945 року – в 10-му, від 1939 р. до 1992 р. – в 11-му класі.

В 6-8 класі викладання всесвітньої історії відбувалося за розробленою програмою, а вже у 9-11 класах - за тематичним планом уроків, що були розроблені Міністерством освіти, зокрема відділом гуманітарних дисциплін. Загалом викладання всесвітньої історії відбувалося за схемою: стародавній світ – 6 клас, середні віки – 7-8 класи, нова історія – 9-10 класи, новітня історія – 11-й клас. Програма із курсу «Історії України» вийшла у 1992-1993 навчальному році, за якою вітчизняної історію викладали до 1996 року [30, с. 10]. Міністерство освіти України у 1995 році опублікувало проект ідеї безперервної історичної освіти, що підготували автори у складі: канд. пед. наук С.Черненко, канд. іст. наук С.Осмоловський, канд. іст. наук О.Малій, докт. іст. наук, проф. С.Кульчицький, докт. іст. наук, проф. Б.Корольова, канд. іст. наук В.Коденка, докт. іст. наук, проф. Я.Калакури, канд. іст. наук О.Ганжі, докт. пед. наук Л.Артемова.

Складність концептуальної реорганізації історичних дисциплін, які були в системі освіти України була зумовлена не тільки недостатньою розробкою шляхів перебудови даних проблем в Україні, проте і тим, що даний процес був спільним в розвинених країнах світу із докорінними перетвореннями у освіті, що були викликані технічною та науковою революцією, яка розгорнулася в середині ХХ століття. Нестримний розвиток науки, впровадження нових технологій в освіту, а не тільки у виробництво, перехід до інформаційної спільноти – все це обумовило в кожній країні світу необхідності змін у освіті. Основним тепер стало не тільки засвоєння певних знань, а навіть підготовка до оволодіння змістом пізнання та новими методами.

В даних нових умовах, що співпадали із зміною ціннісної та світоглядної парадигми в українській спільноті, відмовою від псевдооптимізму, включення орієнтації на конкретного чоловіка, автори концепції визначили конкретні напрями перебудови історичної освіти в Україні. Вони запропонували будувати шкільну історичну освіту на таких принципах: єдності культурологічного та цивілізаційного підходів в

проектуванні змісту історичного матеріалу, використання альтернативно-проблемних підходів, поєднання концентричного і лінійного підходів, гуманізації, відродження української ментальності [30, с. 17-18].

Одною із дуже складних методологічних проблем, що слід було розв'язати авторам, була проблема співвідношення вітчизняної і світової історії в історичній освіті у країні. Історію окремого народу, а також в цілому розвиток людства, можна правильно зрозуміти, якщо розглядати їх через призму світової історії. Може бути незрозумілою історія окремого народу, якщо відокремлюватися при її розгляді лише в рамках подій цієї країни. Наприклад, хіба ж можна, проникнутися історією України, не дивлячись на події в сусідніх країнах, в першу чергу, Чехословаччині, Литві, Росії, Польщі, із долею яких вона спільно була зв'язана протягом багатьох років? Історики О.Рєєнт і В.Ткаченко із цього приводу писали: «Всіляка національна історія до кінця залишиться не з'ясованою доти, поки не буде оглянута у паралелі із історіями національних держав, які становлять загалом ширшу спільноту. Тільки думаючи категоріями цілого, а не частинно, можна у туманному хаосі інцидентів та подій віднайти порядок та лад, а ще зрозуміти те, яке раніше здавалося незбагненим» [59, с. 26-27].

З цих міркувань, у більшості країн світу перевагу в історичній освіті набирає всесвітня історія. В школах Франції історія Франції розглядається в курсі всесвітньої історії. У вересні 1996 року Рада Європи прийняла новітній проект із питань викладання історії Європи, що передбачає підвищення інтересу до сучасної європейської історії та її вивчення (в даному проекті брала участь і Україна) [25, с. 21].

Але, все таки автори концепції вирішили висловились за поділ вивчення вітчизняної і світової історії в українській школі. Пояснюється це, в першу чергу, тим, що багато років українські землі перебували в складі Румунії, Росії, Чехословаччини, Польщі тощо, це все відобразилось негативно на формування національної самосвідомості людей що проживали в Україні. Позбутися такого становища необхідно тільки шляхом

цілеспрямованого формування у громадян системи цінностей, що беруть свій початок у національній гідності та гордості. У формуванні цих цінностей дуже велика роль властива курсу історії України.

Єдине вірне рішення прийняли автори концепції – пріоритетом історичної освіти було проголошено вивчення історії України. Яка вивчається через призму світової історії.

Відповідно цієї концепції ознайомлення з історією необхідно було починати із дитячого садка, де маленькі діти, вивчають основи фольклору, української мови, народне пісенне, образотворче, музичне мистецтво, обряди, живопис, літературні історичні твори, тощо, а також пізнають історію своєї країни. У дитячих садках за проектом історія взагалі не вивчалася як предмет. Необхідно було вивчати дошкільнят через театралізовані, народні, сюжетно-рольові, рухливі та дидактичні ігри, перекази оповідань, казок, таночки, співи, під час занять на народних інструментах, ліпку, малювання тощо. Таким чином, дитячі садки забезпечували системність виховання дітей згідно історичного матеріалу, що готував їх до подальшого оволодіння знаннями історичних фактів.

Знайомство дітей у перших трьох класах із вітчизняною історією відбувається за матеріалами тих предметів, що є в програмі: уроки української мови, читання, співів та музики. Концепція передбачала запровадити предмет в четвертому класі «Вступ до історії», який би ознайомив в формі оповідань школярів із предметом історії, подавав найперші уявлення про краєзнавство, археологію, спеціальні історичні дисципліни, тим самим готуючи школярів в старшій та основній школі до систематичного вивчення історії.

Вивчення історичних курсів у основній (з 5 по 9 клас) і старшій школі (з 10 по 11 клас) передбачалося організувати за поєднанням концентричного і лінійного підходів, насамперед в 5-9 класах - лінійна побудова вивчення предмету, у 10-11 класах - курсом повернення до матеріалу раніше вивченого в спецкурсах (археологія, регіональна історія, історичне краєзнавство,

історична демографія, етнографія, а також інші спеціальні історичні дисципліни). Всі ці складові мали вивчатися вітчизняною історією у загальному курсі. Передбачалося створення посібників згідно концепції із всіх історичних дисциплін [30, с. 24].

Концепція у вивченні всесвітньої історії окреслила інакші пріоритети. По-перше, переважною зосередженістю в шкільній програмі мусила користуватися «священна історія», себто країни і епохи, що відображені у Біблії. По-друге, необхідно було зосередити свою увагу на розділах, що сприяють більш наповненому освоєнню здобутків європейської цивілізації, в першу чергу це історія Візантії та античного світу, а ще країн, які з'явилися на уламках Римської імперії. А вже по-третє, передбачалося вичерпне вивчення історії країн, серед яких перебували українські землі: Австро-Угорщини, Речі Посполитої (Польщі та Литви), Росії і країн, на які вона поділилася. Концепція передбачала у однакових хронологічних межах вивчення всесвітньої і вітчизняної історії. При цьому, в окремий предмет виділення вітчизняної історії означало, що вона буде вивчатися дуже детально, ніж історія групи країн світу або будь-якої країни. Вивчення історичного курсу завершувалося складанням у випускних класах двох іспитів з історії старшої і основної ланок школи.

Окрім базового ступеню історичної освіти, який забезпечувався згідно розглянутою будовою, у старшій ланці школи вимагалось вивчати факультативні і спеціальні курси. Поділялися вони на систематичні («Міжнародні відносини в ХХ столітті», «Історія культури України»); прикладні факультативи («Основи краєзнавства», «Основи археології України»); спеціалізовані факультативні курси («Історіографія проблем індустріального суспільства», «Політичні портрети діячів України»); інтегровані курси («Історія світової культури», «Історія держави та права України») [30, с. 25].

Дана концепція також передбачала курс вивчення історії національних меншин. Скорочення годин на історію України і всесвітню історію в

російських школах пропонувалося викладати історію Росії, у польських - історію Польщі, в угорських - історію Угорщини, тощо.

Ця концепція вимагала радикальної перебудови історичної освіти у школі. В повній мірі провести таку реформу в середині 90-х років виявилось неможливим з деяких причин. По-перше - в країні була відсутня відповідна навчально-методична література, яка була створена з сучасних методичних і методологічних позицій. По-друге - невідповідність до нової структури викладання безпосередньо самої школи. По-третє, вчительські кадри не готові до реалізації даної концепції. Тому, реалізацію концепції необхідно було відкласти. Зате, було встановлено перехідний період (який складав близько п'яти років), за рахунок нього дані реформи можна було б реалізувати поступово.

Деякі автори у наступні роки, звертаючись до концепції історичної освіти, старалися уточнити деякі її параметри. Наприклад, Є.Смотрицький, обґрунтував основні положення історичної освіти, залежно від того, який був вік студентів чи учнів. Він розкрив 5 таких рівнів: 1) міфологогероїчний, він звернений до емоцій дитини, для закладення підвалин історичної свідомості (реалізовується через оповідання, легенди, казки та розрахований до 12 років); 2) раціонально-інформаційний, розрахований на постійне вивчення школярами 12-18 років всесвітньої і національної історії; 3) раціонально-інформаційний, розрахований на глибоке вивчення історії студентами-гуманітаріями (вік з 17-22 років); 4) глибоке вивчення історії студентами-гуманітаріями (не істориками), але ж із урахуванням фахової специфіки (вік з 17-22 років); 5) навчання історії студентами-істориками [58, с. 14].

Використання концепції розробленої в 1995 році за окремими її аспектами тривало на протязі 1990-х рр. Факультативні і спеціальні курси з історії проводилися у школах із поглибленим навчанням історії, а ще в ліцеях та гімназіях, себто у тих навчальних закладах, що могли запровадити із задовільним рівнем викладання такі курси. А ось інші школи, з 4-го класу відмовилися від читання історії, до того як вийшов новий закон про освіту.

Передбачуваний предмет «Вступ до історії» змінився на полегшений вигляд вивчення історії України у в 5-му класі шляхом переказу про видатних людей в історії України та її народу. З 6 по 11 клас викладався систематичний курс історії, що містив 2 самостійні предмети – «Всесвітня історія» та «Історія України». Їх вивчення проводиться паралельно, себто уроки з історії України і всесвітньої історії змінюються один за одним. У 6-му класі викладалась історія як виняток (історія стародавнього світу).

Розпочалась робота у цей же час щодо утворення державних стандартів з освіти, що були створені для того щоб позбавитися суб'єктивізму у викладанні інших дисциплін, і зокрема історії. У 1999 році прийняття закону Верховною Радою України «Про загальну середню освіту» на порядок денний поставило питання уточнення концепції історичної освіти на підґрунті Державного стандарту загальної середньої освіти, «зведення положень та норм, які визначають державні вимоги до рівня освіченості школярів та випускників шкіл на щаблі початкової, базової та повної середньої освіти, а також гарантії держави для її досягнення» [20, с. 56].

Важливі правові норми сформував закон, що напряду стосуються вивчення соціально-гуманітарних дисциплін у загальноосвітніх навчальних закладах, серед них також і історія. Він повинен ґрунтуватися на принципах системності, полікультурності, науковості, світського характеру освіти, на засадах гуманізму, громадянської свідомості, демократії, взаємоповаги між народами та націями, в інтересах держави, суспільства, людини, родини. [20, с. 58].

Розроблений в Україні у 2004 році «Державний стандарт повної та базової середньої освіти». Цей стандарт конкретно визначив елементи, які потрібні у вивченні історії бути обов'язковими у загальноосвітніх закладах, схарактеризував стан найкращого навантаження для школярів, а також знань із історії, що має здобувати випускник загальноосвітньої школи [26, с. 55-62].

Для загальноосвітньої школи експериментальні програми з історії, які відповідають рівню нової концепції історичної освіти, утворилися уже у

1995-1996 рр. Група істориків, авторів підручників з історії України для середньої школи (Я.Грицак, І.Підкова, Р.Лях, П.Панченко, Р.Шуст, Н.Теплоухова, Г.Швидько, Ф.Турченко), склали експериментальну програму для 6-11 класів з історії України, а Ю.Олексин та В.Мисан - для 5 класів.

Створена була програма для 6-11 класів й з всесвітньої історії для загальноосвітніх середніх навчально-виховних закладів. Відводилося на вивчення всесвітньої історії 391 година. Увесь програмний матеріал був розподілений на розділи, що, у свою чергу, ділилися на теми, а вже теми склалися з уроків. До даної програми були включені й розділи, що раніше вивчалися у курсі історії СРСР. Своєрідною рисою програми було збільшення об'єму навчального матеріалу із історії країн Латинської Америки, Азії, Африки.

Міністерство освіти України у 1996 році підготувало з всесвітньої історії та історії України нові програми. У 5-му класі для вивчення історії України розроблено було 2 програми на 68 годин, але одна із них – експериментальна. У цій програмі кожен розділ показується як повністю самостійна, тематично завершена структура. Після вивчення кожного розділу замість традиційних узагальнюючих уроків були передбачені уроки контролю, де використовувались елементи тестів за типом «Перевір себе сам». Програмою були передбачені навчальні екскурсії [50].

В результаті навчальні програми у середині 90-х років повністю змінили як структуру викладання так і зміст, що почали відбуватися за принципом синхронного, паралельного вивчення двох курсів - всесвітньої історії та історії України.

Як наслідок, в 1996 році Міністерство освіти України на елементах попередніх навчальних програм із історії, розробило орієнтовне тематичне планування вивчення всесвітньої і вітчизняної історії [40]. На думку упорядників, воно відповідає принципам синхронного, паралельного вивчення двох курсів в хронологічній послідовності (починаючи з найдавніших часів аж до сучасності) по регіонах та країнах. Важливим в

даному випадку для учителів історії було те, що орієнтовний характер матеріалу допускав перегрупування його у межах окремих розділів та тем. Тематичне орієнтовне планування курсів всесвітньої історії та історії України дало змогу не тільки змінити напрямки у викладанні історичних дисциплін, але і призвело до перебудови головної парадигми у викладанні історії, до кардинального оновлення їх структури і змісту. Такий підхід відповідає нинішнім науковим уявленням про з'єднання викладання вітчизняної історії та всесвітньої історії. Ось, наприклад, учасники регіонального карпатського семінару «Східна та центральна Європа, як історичний регіон: питання інтеграції у всесвітню історію ХХ століття» (жовтень 1997 року, Чернівці), головним напрямком змісту історії в школі вважають історію Європи як спільної території проживання та історію своєї країни, загальних явищ і подій, що мали вплив на розвиток країн Європи [25, с. 23].

На викладання історії у 1999-2000 навчальному році було відведено 340 годин і не порушено основні методичні і методологічні підходи, що практикувалися в попередні навчальні роки [47].

Новітня редакція програм історичного курсу вийшла у 2001 році [53]. У порівнянні з програмами в попередні роки, вона вміщала кілька нових рис. Матеріал в ній не зводився в одне русло окремими курсами історії України і всесвітньої історії, а підібраний так, як він подається у загальноосвітніх навчальних закладах. Також був відсутній поурочний поділ матеріалу, другорядний фактичний матеріал було усунуто, визначено чітко, які основні навички, вміння і поняття школярі набувають під час проходження курсу.

В 5-11-х класах в сучасній українській школі історія викладається, виходячи із змісту, вимог, цілей та навчання історії в школі, що закладені в Державному стандарті освіти (освітня галузь «Суспільствознавство»). Із давніх часів до сьогодні представлено курси всесвітньої історії та історії України, що складають лінійну хронологічно послідовну систему шкільної історичної освіти.

Взагалі весь зміст навчального історичного матеріалу був побудований на основі синтезу соціоантропоцентричного, цивілізаційного та культурологічного підходів у контексті європейської і всесвітньої історії. Людина розглядається як творець та суб'єкт історичного процесу. Методологія відбору основ програмного матеріалу базується на устрої таких громадянських та загальнолюдських цінностей українського суспільства як сім'я, громадянин гуманізм, права і свободи людини, Батьківщина, самовизначення, держава, людина, тощо.

У вигляді двох курсів представлено всесвітню та вітчизняну історію, що є дуже важливим для повноцінної уяви про кожен із них. Явища, процеси та події вітчизняної історії були висвітлені в контексті світової та загальноєвропейської історії. За існуючою програмою такий підхід учитель може реалізувати шляхом узгодження матеріалу та синхроністичного вивчення відповідних курсів всесвітньої і вітчизняної історії, виходячи з реалій міжкурсних зв'язків. Педагог може сам при плануванні навчального процесу оцінювати для конкретної педагогічної ситуації оптимальну послідовність розгляду окремих сюжетів та тем, місце включення локального та регіонального матеріалу. Інколи доцільним було з'єднане вивчення тем із курсів всесвітньої та вітчизняної історії. Наприклад, це стосується зовнішньої політики у ХХ столітті, історії міжнародних відносин, Першої та Другої світових війн, деяких питань історії культури тощо.

Взагалі, зміст курсів інтегрує економічну, соціальну, духовну та політичну історію що висвітлює тісний взаємозв'язок абсолютно всіх сфер людського буття. Особлива увага у межах даного підходу приділяється питанням діалогу та взаємовпливу культур різних народів, духовності, повсякденного життя, взаємовідносинам, психології суспільства. Це дозволяє разом із загальноісторичними уявленнями та формуванням конкретних знань школярів створювати умови для їх розвитку естетичних та моральних цінностей. Деяку увагу приділено місцевій та регіональній історії (історії краю), яка дає можливість виховувати державницькі та патріотичні почуття

та якості у школярів, а ще посилює цікавість до історичної інформації. У темах «історія краю» насамперед, передбачений аналіз історичного матеріалу місцевості, де знаходиться школа: селища, села, району, міста. Зміст даних тем передбачає як розгляд конкретних явищ, історичних постатей краю, подій, так й порівняння їх із явищами та подіями, які відбувались в цілому на території країни. Саме такі теми потребують наймасовішого залучення школярів до самостійної пізнавальної діяльності, ще й з елементами досліджень.

У 5-му класі за програмою вивчення історії України починається із пропедевтичного курсу, що готує школярів до засвоєння історичної обізнаності в наступних класах. Вивчати всесвітню історію починають з 6-го класу. Вивчення історичних курсів історії України та всесвітньої історії з 7-го класу здійснюється синхронно та паралельно. При проходженні історії стародавнього світу перевагу було надано історії тих народів, що згадуються в історії Риму та Греції, а також в Біблії. Такий підбір матеріалу слугував кращому розумінню християнської спадщини та античної культури, що вплинули на історію України. Акцент в курсі історії середньовіччя ставився на вивчення історії країн, які виникли на уламках Візантії і Римської імперії, а вже в пізньому середньовіччі – на історії Великого князівства Литовського, Московської держави, Туреччини, Польщі, при вивченні нової історії - Османської імперії, Австро-Угорщини, Росії, Речі Посполитої [53].

Викладання історії збудовано на теперішній час за наступним змістом: курс «Вступ до історії» вивчається у 5-му класі. Він є пропедевтичним, себто підготовчим до вдалого засвоєння історичних знань в подальшому, що і характеризує його місце у системі шкільних історичних курсів серед інших навчальних дисциплін. Його елементарний, початковий характер обумовлює ті вимоги та його зміст, які висуваються до умінь та знань школярів. Основні завдання курсу:

- прищепити інтерес до вивчення минулого України та викликати ним захоплення;

- сформувати в учнів початкову уяву про історію як науку, про історію України вже як її складову;
- сформувати в учнів елементарні предметно-історичні навички та вміння;
- поглиблювати загальнодидактичні вміння, які потрібні для успішного вивчення історичної інформації в подальшому навчанні.

Зміст курсу має забезпечувати утворення елементарних понять про історію як науку, що відрізняється від інших своєю методологією, предметом та категоріальним апаратом, ознайомлення учнів з найвизначнішими діями та відомими сторінками вітчизняної історії. Даний курс побудований на засадах хронологічної послідовності викладання і емпіричному рівні вивчення знань про історичний процес. На елементарні уявлення, початкові знання та найпростіші вміння, передусім, націлена історична пропедевтика. Історичні знання учнів 5 класу можна схарактеризувати як початкові, фрагментарні. Згідно з чим, їхні навчальні знання мають елементарний рівень та більш практичну спрямованість, яка пов'язана у основному з навичками читати та аналізувати адаптований історичний текст, вміти працювати із адаптованою історичною картою та історичними ілюстраціями [43, с. 48].

В 6-му класі курс історії України розпочинає хронологічно систематичне, послідовне вивчення історії України. Взагалі, хронологічні межі курсу розпочинаються - від приходу людини на територію України до виникнення найперших державних утворень східних слов'ян, що були предками українців. Курс вивчається синхронно та паралельно із курсом історії стародавнього світу. Загальний обсяг навчальних годин – 35, (1 година на тиждень). В 6-му класі зміст навчального історичного матеріалу із предмету історії України в повному обсязі інтегровано і синхронізовано із курсом історії стародавнього світу. Для себе вчитель може обрати як варіант послідовного, так й паралельного вивчення курсів. Уявлення, що повинні сформуватися у курсі стародавньої історії України у школярів 6-го класу, прогнозують початковий рівень розуміння учнями загальноісторичних тен-

денцій та процесів, що складають всю картину розвитку людства, передусім, синтезують знання вітчизняної, місцевої, регіональної, світової та європейської історії.

В 6-му класі курс історії стародавнього світу розпочинає хронологічно-систематичне, послідовне вивчення всесвітньої історії. Хронологічні рамки курсу - від появи людини до падіння Західної Римської імперії. Курс вивчається синхронно та паралельно із курсом Стародавньої історії України.

Виходячи із вікових особливостей зміст курсу учнів 6-го класу та запропонованої кількості годин, має матеріал у обсязі достатньому лише для створення умов ознайомлення школярів із загальнокультурним та загальноісторичним контекстом історичного періоду всесвітньої історії, яка вивчається. Навчальний матеріал дозволяє школярам засвоїти знання на самому початковому рівні, формування загальних уявлень та понять, усвідомлення учнями найпростіших причинно-наслідкових, просторових та хронологічних тенденцій і зв'язків [43, с. 49].

У 7-му класі курс історії України продовжує хронологічне, послідовне, систематичне вивчення історії України. Хронологічні рамки курсу - від початку виникнення держави Київська Русь (у IX столітті) аж до середини XVI століття.

У 7-му класі школярі вивчають історію середніх віків - період V-XV століть, що була складовою частиною в школі курсу всесвітньої історії та доречним продовженням історії стародавнього світу, а також закономірним етапом досягнень учнів та розвитку історичних знань.

Історія середніх віків дозволяє школярам слідкувати за процесом становлення на сьогоднішній час цивілізації у різних її проявах: культурному, політичному, економічному. Важливість цього курсу пояснюється й тим, що учні ознайомлюються із зародженням європейського парламентаризму, а також із найпершими документами про права людини. Дуже велику увагу приділено повсякденній діяльності народів епохи Середньовіччя, що великою мірою допомагає учням проникнути у

своєрідність та суть цієї епохи. Результатом в кінці навчання має стати у школярів формування початкових розумінь про цілісний історичний процес людства та його розвитку в V-XV ст., формування умінь, навичок, активної особистості.

Починається формування дослідницьких умінь в учнів у 7-му класі. Вони вчаться аналізувати історичні процеси, у різних країнах порівнювати історичні процеси, розділяти головне і другорядне у всій навчальній інформації, вміти встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, практично застосовувати і узагальнювати знання, що були освоєні на попередніх уроках і на інших предметах [43, с. 50].

В 8-му класі курс історії України продовжує хронологічне, послідовне, систематичне, вивчення історії України. Хронологічні рамки курсу – з середини XVI століття аж до кінця XVIII століття.

З історією нового часу учні знайомляться у 8-му класі, навчальний матеріал якої є послідовним продовженням історії середніх віків. Хронологічні рамки курсу починаються з - кінця XV – по кінець XVIII століття, від Великих географічних відкриттів – до визнання незалежності США.

У школярів з метою формування розуміння періоду Нового часу, а в цілому цілісності історичного процесу, історія окремих народів та країн викладається разом з визначними подіями епохи взагалі. Щоб наблизити школярів до проблемних питань даної непростой доби, приділяється велика увага духовному, культурному, матеріальному життю людини.

Вже у 8-му класі учні знайомляться з процесами та подіями, що складають суть епохи, що переходить до індустріального суспільства. Дуже важливі економічні питання викладаються у контексті розвитку технічного та наукового прогресу, особливостей розвитку кожної країни, досягнень суспільної думки. Зростають вимоги, на цьому етапі навчання, до рівня загальноосвітньої підготовки учнів. Активізуються дослідницькі вміння, поглиблюються проблемні питання, ускладнюються аналітичні та навчальні

завдання уроку, вдосконалюються загальнонавчальні, картографічні та хронологічні вміння, розширюється джерельна база, безпосередньо із якою повинні працювати школярі. Велика увага приділяється застосуванню на практиці набутих знань. Результатом у кінці навчання має стати формування у школярів глибоких знань системи уяви про суцільний історичний процес в XVI-XVIII столітті, а також знань із історії Нового часу [43, с. 50].

В 9-му класі курс історії України продовжує послідовне, систематичне, хронологічне вивчення нової історії України. Охоплюють все XIX століття хронологічні межі курсу. Курс вивчається синхронно та паралельно із курсом всесвітньої історії.

У 9-му класі курс всесвітньої історії охоплює кінець XVIII століття - початок XX століття. Школярі знайомляться з процесами та подіями, що складають всю суть цього періоду; процеси створення демократизації та індустріального суспільства. Дуже важливі економічні питання викладаються у контексті розвитку наукової та технічної революції, особливостей розвитку кожної країни, досягнень суспільної думки.

Досягнення школярів навчальних результатів можливе лише за умов застосування вчителем орієнтованого та особистісного ставлення до навчально-виховного процесу, об'єднання інтерактивних і активних форм, технологій та методів організації пізнавальної діяльності учнів 9 класів на уроках як всесвітньої, так й вітчизняної історії. Обов'язковим було застосування важливих форм організації навчального процесу: дискусії, практичні заняття, семінари тощо. Бажаним була підготовка школярами письмових і усних рефератів, доповідей, повідомлень, їх взаємоперевірка та взаєморецензування [43, с. 51].

У програмі, таким чином чітко простежується 3 пріоритети: історії XX століття, вивчення історії України, історії держав та країн, які мали історично обумовлені зв'язки із Україною. Підхід такого роду сприяє збагаченню і взаємодоповненню обох курсів. Розглядається вітчизняна історія у

загальносвітовому контексті, українська історія для всесвітньої історії є однією із підсистем, які утворюють світову цивілізацію.

Отже, організаційно-нормативні засади шкільної історичної освіти протягом 1990-х років регулювалися цілим рядом правових документів держави. Це статті Конституції, укази та розпорядженнях Президента стосовно вшанування імен визначних осіб та відзначення знаменних подій в історії України, законодавчі акти Верховної Ради, постанови уряду, накази та розпорядження Міністерства освіти, місцевих органів виконавчої влади, міждержавні та міжнародні угоди. Важливою частиною нормативної бази шкільної історичної освіти були методичні та інструктивні рекомендації щодо вивчення вітчизняної та всесвітньої історії. В них вказувались особливості викладання цих шкільних предметів, критерії оцінювання знань та ін. Комплекс вказаних документів і становив організаційно-нормативну базу шкільної історичної освіти і саме ним керувалися, як окремі учителі, так і освітні установи та структури.

Зміст шкільних навчальних програм будувався за лінійним принципом (вивчення кожного періоду історії один раз, без повторення у наступних класах). В школах України було запроваджено два самостійні курси: «Історія України» та «Всесвітня історія». Їх вивчення відбувалося паралельно, відповідно хронологічній послідовності. Загалом на вивчення історії відводилося 629 годин, з них 255 – на історію України, 374 – на всесвітню історію. В 5-7 класах це становило 68 годин, в 8-му класі – 85, 9-10 класах – 119, в 11-му – 102 години. Історія України викладалася за такою схемою: у 7-му класі – від найдавніших часів і до кінця XIV ст., у 8-му – від найдавніших часів - до кінця XVIII ст., в 9-му – від початку XIX ст. до 1917 р., в 10-му – від початку XIX ст. до 1945 р., в 11-му – від 1939 р. до 1992 р. В 5-му класі викладався елементарний курс історії України.

Навчальні програми з історії в школі, що визначали зміст історичної освіти та впливали на форму та зміст навчальної літератури у 1990-х роках, не були позбавлені недоліків, наприклад, таких як відсутність чіткості у

визначеннях, перевантаженість фактичним матеріалом тощо. У науковій літературі відзначалось, що автори програм часто не обізнані із найновітнішими положеннями історичної науки. Це все негативно відбивалося в тому числі і на змісті шкільної історичної освіти.

РОЗДІЛ 3. ВІДОБРАЖЕННЯ ЗМІСТУ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ У НАВЧАЛЬНІЙ ЛІТЕРАТУРІ З ІСТОРІЇ

Як самостійна навчальна дисципліна історія України вимагала в школі утворення сучасних, повноцінних навчальних підручників. Вирішальним у процесі підручникотворення став 1992 р., коли в Україні розпочалося створення навчальної літератури різного ступеня складності, що відповідали вимогам диференційованого навчання, яке передбачає з'єднання базового (обов'язкового) ядра матеріалу та знань поглибленого, додаткового рівня. На цей час намітилось спрямування й на відмову від єдиного обов'язкового підручника для того чи іншого класу.

Наприклад, це наочно виявилось, в створенні підручників для 5-го класу для початкового вивчення історії загальноосвітньої школи. Міністерство народної освіти УРСР, ще в 1991 році створило проект програми історії України для початкового курсу 5-х класів, що був розрахований на 68 годин, де по-новому трактувалося дуже багато питань вітчизняної історії [52].

Ю.Курносів, М.Коваль та С.Кульчицький підготували матеріали до посібника середньої школи для 10-11 класів, що були схвалені Інститутом історії України АН України, зокрема її вченою радою [27]. Посібник охоплював події від початку в Росії Лютневої революції 1917 року до 1990 року. Він відображав бачення подій історичною наукою 1990-х років, від попередніх посібників вигідно відрізнявся новими підходами для висвітлення багатьох питань. Зокрема, у посібнику, більш об'єктивно була оцінена й достатньо повно висвітлена діяльність гетьманської держави П.Скоропадського, Центральної Ради, із нових позицій обумовлені сутність та форма радянської влади [27, с. 165-168], розглянуто курс більшовиків в національних республіках на ліквідацію державності, зокрема і в Україні, була дана характеристика голоду 1932-1933 років в Україні, а також масових репресій [27, с. 290-296, 307-309] та ін. Від прийнятої в деяких інших

посібниках автори відмовились від оцінки характеру Другої світової війни для України: автори не використовували прийнятого раніше вислову «Велика Вітчизняна війна», замінивши більш широким – «Друга світова війна». У книзі окреслена діяльність «шестидесятників», а також розвиток національно-визвольного руху у наступний час в Україні [27, с. 407-411, 431-444]. Не на всі питання, які постали в ті часи та вимагали негайної відповіді, автори дали достатні пояснення. Їм не вдалося віддалитися від застарілих оцінок Комуністичної партії, а також дати об'єктивну оцінку діяльності ОУН-УПА (автори дипломатично оминули висвітлення даних питань, але ж в школах на уроках дані питання практично завжди виникали у школярів).

З'явилися і спеціальні посібники та підручники у 1991-1992 рр., які були розраховані на абітурієнтів та школярів спеціальних середніх навчальних закладів [27]. Кількість посібників та підручників продовжувала зростати у наступні роки, їх якість стала покращуватися.

У 1989 році для шкіл вийшло 7 підручників з історії України, а вже в 1990 – 9 підручників, 1991 – 3, 1993 – 16, 1994 – 6, неодноразово перевидавалися деякі з них, друкувалися декількома мовами: румунською, угорською, українською, російською тощо. Можна зробити висновок на основі цих даних, що в цей час завершився I-й етап створення для загальноосвітньої школи нових підручників із історії України. Та вже у наступні роки число видань методичної та навчальної літератури з історії України невпинно зростала. За 1989-1996 роки в Україні, таким чином, було випущено з історії України 347 видань методично-навчальної літератури. З історії України загальноосвітні школи були забезпечені варіативними підручниками абсолютно для всіх класів викладання – з 5 по 11 включно [39, с. 15].

У досліджуваній період одним із найпомітніших досягнень української історіографії було відродження традиції, яка була започаткована А.Лотоцьким та М.Грушевським про утворення підручників для ознайомлення учнів з історією рідної батьківщини. Педагогічний досвід

показує, що до вивчення вітчизняної історії інтерес активно формується у школярів в найперші роки навчання. Високі вимоги це пред'являє до навчальної літератури, яка створюється для початкового ознайомлення із рідною історією. В результаті запровадження у 5-ти класах школи початкового курсу історії України, був створений у 1992 році пробний перший підручник для школярів [33]. Але, згодом з'явилися подібні підручники із початкового курсу історії України: А.Лотоцького (1994), І.Гриценка, М.Карабанова, В.Мисана (1995), О.Данилевської (1999), В.Власова.

Одним з найкращих підручників для п'ятих класів з вітчизняної історії була книга О.Данилевської та В.Власова. Згруповано у ній матеріал навколо 6 тем: 1) Знайомство з історією; 2) Княжа Русь – Україна; 3) Українські землі під владою Польщі та у складі Литви; 4) Українська козацька держава, гетьманщина; 5) Україна пробуджується; 6) Україна – незалежна [6]. У яскравій формі написаний цей підручник. Починається він із популярного тлумачення сутності історіографії, історії та її джерел. До тексту даного підручника гарно вписуються і уривки із художніх творів В.Стуса, О.Теліги, І.Котляревського, Т.Шевченка та ін. Цей підручник став переможцем у конкурсі Міністерства освіти України та Ліги українських меценатів.

Дуже різноманітні за формою подання матеріалу, структурою, розкриттям головного змісту були підручники для 6-8 класів школи з історії України. Їх було видано 20 варіантів у період 1989-2000 рр. Наприклад, І.Коляда та В.Власов, обрали систему викладу матеріалу – поурочну, що, на їх думку, забезпечувала максимально ефективно засвоєння школярами історичного матеріалу. Кількість уроків у підручниках відповідає кількості тем (сьомий клас - 24, восьмий - 27). Запитання та завдання, які були сформульовані до кожної із тем, слугували найбільш глибокому засвоєнню школярами навчального матеріалу. З погляду дидактичних вимог до підручників, ось така будова книг була виправдана, хоча вона і дуже

ускладнює перебіг формування у школярів узагальнюючих знань у вітчизняній історії про найбільш видатні події.

Деякий інший підхід до викладання навчального матеріалу застосований в підручниках саме для 7-8 класів, створених В.Степанковим, В.Смолієм, Г.Сергієнком [57]. Відмовившись від поурочного викладання фактичного матеріалу, головну увагу вони звернули на розкриття змісту та наукову оцінку із нинішніх наукових уявлень, найбільш вагомих подій української історії із найдавніших часів до кінця XVIII століття, наприклад таких як виникнення та історична значимість козацтва, походження українського народу, розбудова його державності, розвиток культури на головних етапах його історії, визвольні змагання українського народу. Ось такий підхід до викладання навчального матеріалу в умовах, якщо із деяких питань української історії і у професійних істориків не сформувались остаточно погляди, здається максимально методично виправданим та доцільним.

З підручників для 9 класу із курсу історії України дуже високий науковий рівень характерний, в першу чергу, для книги, яка створена одним із найвідоміших істориків В.Сарбеєм. Його підручники, які були присвячені історії XIX ст. друкуються, починаючи із 1989 р., але, з кожним новим виданням підручники збагачуються не тільки новим фактичним матеріалом, а й новими підходами до його викладу і узагальнення. Автор відмовився в останніх виданнях [56] у викладі матеріалу від формаційного підходу, згрупувавши його у 3 хронологічно-тематичні розділи: 1) Шляхом національного відродження (перша половина XIX століття); 2) Консолідація української нації (друга половина XIX століття); 3) На порозі української національно-демократичної революції (перша половина XX століття). Ось, така побудова підручника допускала звернути увагу на основні проблеми української історії. У відмінності від інших підручників автор доповнював матеріали про події, які були в Україні, що мали великий міжнародний резонанс (справа Бейліса, повстання на панцирнику «Потьомкін») тощо. В

даному підручнику гарно оформлений методичний апарат, є термінологічний довідник, матеріал вдало розподілений на графи, які позначені «ліхтариками». Гідний уваги новий компонент підручника, який з'явився у останніх виданнях – це розділ «Історичний архів», де наводяться найбільш вагомі історичні джерела, із якими ознайомлення сприяє кращому засвоєнню історичного матеріалу.

Через те, що у загальноосвітній школі на завершальному етапі навчання школярі вивчають в історії України дуже складний етап – ХХ століття, яке було насичене подіями, які визначили долю України, особливо важливе завдання істориків – створення підручників, які були б гідні цієї епохи. Розробилася навчальна література, де зроблена гарна спроба дуже об'єктивно й спільно із сучасними науковими позиціями освітлювати основні етапи вітчизняної історії. Так, одним із таких підручників стала книга Ю.Лебедевої, М.Ковалю, С.Кульчицького [32], що була рекомендована для школярів 10 класу. Для підручника притаманна спроба реалізувати виклад подій із 1917 по 1945 р. в історії України, що була не заангажована політичними підходами. Книга обіймає події на взагалі усіх українських землях, і не важливо від тієї ситуації, до складу яких держав на той час вони входили. Книга відкривається розділом, де із теперішніх наукових уявлень схарактеризовані головні події української демократичної революції 1917-1920 рр. [32, с. 4-48].

Присвячена історичним подіям в радянські часи – основна частина підручника. Автори об'єктивно висвітлюють прорахунки і досягнення радянської влади, передусім, труднощі та успіхи індустріалізації, голодомор 1932-1933 рр., суперечливі події, що проходили перед другою світовою війною, трагічні наслідки колективізації. Автори при аналізі подій другої світової війни комплексно дають характеристику руху опору українського народу, розбираючи як діяльність ОУН-УПА, так і партизанський рух. Вдало подані персоналії у підручнику: автори не задовольняються переліком прізвищ, а дають коротку характеристику історичних осіб, що згадуються у

тексті. Хронологічна таблиця, що наведена у кінці книги, термінологічний словник, словник історичних понять, довідник історичних персоналій, значно підвищують пізнавальні здатності підручника [32, с. 264-286]. Усе це є підставою для найвищої оцінки підручника, що створений Ю. Лебедєвою, М. Ковалем С. Кульчицьким.

У викладенні матеріалу нові концептуальні підходи дуже вдало реалізовані в підручниках школи для 10-11 класів, що розробили С. Тимченко, Ф. Турченко, П. Панченко [62; 63]. Автори не стали ухилятися від висвітлення суперечливих та складних проблем ХХ століття і намагалися дати їм нинішню неупереджену оцінку. Це все стосується таких питань як діяльність ОУН-УПА в період другої світової війни, в умовах радянської влади розвиток України та ін. Досить глибоко, якщо порівняти із іншими підручниками, у книгах даних авторів охарактеризовані персони української історії. Автори уділяють їм коротку характеристику і оцінку.

У Запорізькому обласному інституті удосконалення учителів кафедра суспільних наук у 1996 році, проводила опитування вчителів по усій Запорізькій області про наслідки обговорення 2 підручників із новітньої історії України, що створили С.Тимченко, Ф.Турченко, П.Панченко. В ході проведення цього соціологічного дослідження було взято до аналізу 300 анкет учасників опитування. В першу чергу, вчених цікавило відношення учителів до національно-державницького направлення підручників. Тому, найперше питання було складене наступним чином: «Чи визнаєте Ви історичну концепцію підручника?». 70% вчителів відповіли – «Так», 15% - «Ні», а 15% - « У чомусь ні, у чомусь так». Результати соціологічного дослідження показали, що найтяжче вчителям вдається відступати від Другої світової війни 1939-1945 рр. та більшовицьких комбінацій історії української революції 1917-1920 років [61, с. 145-147].

Історіографія навчальної літератури із всесвітньої історії у 1990-х рр. розвивалася своєрідно. Для неї характерна, в першу чергу, дуже повільне створення національних підручників. Це пояснюється рядом обставин.

По-перше, в вітчизняній історіографії взагалі не було постійних традицій створення навчальних підручників з всесвітньої історії. Виняток становлять праці І.Крип'якевича і М.Грушевського, що звернулися до основних проблем всесвітньої історії та утворили дуже ґрунтовні посібники, що у 1995-1996 роках перевидавались в Україні [14; 15; 16]. Мало того, отримав гриф Міністерства освіти України посібник І.Крип'якевича та був рекомендований навіть як посібник для вищих шкіл.

По-друге, треба врахувати особливості утворення навчальної літератури в Радянському Союзі з історії. Підручники для абсолютно усіх класів загальноосвітніх шкіл друкувалися у Москві та були рекомендовані для усіх шкіл Радянського Союзу. Такий підхід обмежував можливості залучення з України авторів для створення підручників. Один виняток становив підручник – із історії середніх віків, який створений харківськими вчителями-методистами Г.Донським та К.Агібаловою. Підручник завоював I місце на Всесоюзному конкурсі та рекомендувався для абсолютно усіх шкіл Радянського Союзу. Потім він був відзначений Державною премією СРСР і витерпів 27 перевидань (остаточний у 1991 році) усіма мовами народів СРСР.

По-третє, треба врахувати, що число фахівців в Україні із всесвітньої історії було набагато меншим ніж число таких фахівців із вітчизняної історії. Навіть не в кожному університеті діяли кафедри з всесвітньої історії, що уповільнювало процес друку підручників з всесвітньої історії.

Адресований учням шкіл перший посібник з всесвітньої історії вийшов з друку тільки в 1993 р. [8]. Був він створений педагогами із Сімферополя. Винятковою особливістю посібника є, що він готувався на елементах програмних питань із історії для учнів, що готуються вступати до вищих закладів освіти, а ще, він охоплював події тільки з початку ХХ століття – до початку 90-х років. Вихід в світ посібника став помітним інцидентом у історіографії навчальної літератури, через те, що до цих пір школярі вимушені були звертатися до багатьох підручників, щоб знайти необхідний

їм матеріал. У посібнику в українській історіографії вперше був представлений матеріал як із історії СРСР так і з історії Росії, оскільки з цих дисциплін окремий курс в школі був знятий.

Дуже цікаво проаналізувати концептуальні орієнтири авторів. Автори у тексті книги відзначали: «Цей посібник відображає загальноприйняті події або погляди, які сприймаються більшим числом істориків». Але в противагу цьому твердженню вони розпочали книгу із характеристики імперіалізму в ленінській інтерпретації [8, с. 6-25], принаймні в цей час дані погляди поділяли не всі історики в Україні. Авторам довелося уникнути оцінки кількох важливих, але дуже суперечливих подій на протязі ХХ століття, наприклад, в Росії 1917 р. жовтневих подій (даний матеріал побіжно розглядається у розділі, який присвячений Лютневій революції 1917 року). Окремими штрихами, занадто конспективно була викладена радянська історія, що не дозволяла створити у школярів справжню уяву про те, що ж таки відбувалося в цей час в Радянському Союзі.

Автори, при викладенні подій другої світової війни, уникнули найгостріших питань, наприклад, характеристики діяльності ОУН-УПА, обмежившись оцінкою на окупованій території радянського партизанського руху. Висвітлено по-старому виникнення «холодної війни» [9, с. 33-59]. Взагалі це був такий собі перехідний посібник, поява якого сильно не вирішувала питання створення із всесвітньої історії сучасних підручників.

Для шкіл України перші стабільні підручники із всесвітньої історії з'явилися тільки в 1994-1995 роках. Було опубліковано у 1994 р. три посібники, десять – в 1995 р., шістнадцять – в 1996 р.. За період з 1989-2000 рр. в Україні було випущено 204 навчальної та методичної літератури з всесвітньої історії. Неможливо поділити на етапи досліджуваний період з точки зору друку навчальної літератури з всесвітньої історії (у відмінності від навчальної літератури із історії України). Весь процес завершення друку для різних класів школи варіативних підручників з всесвітньої історії,

розтягнувся практично на 10 років та закінчився тільки на початку 2000 року, в якому були створені для всіх класів підручники з цієї дисципліни.

У 1994 р. Б.Шалагінов та О.Шалагінова розробили підручник для 6 класів загальноосвітньої школи з історії стародавнього світу [65]. В першу чергу заслуга авторів полягає у тому, що вони подолали такий характерний недолік у багатьох підручниках, як у відриві від вітчизняної історії розглядалися події всесвітньої історії. З'єднуючи матеріал вітчизняної історії із всесвітньою історією, автори приводять дані про грецькі поселення на території стародавньої України, трипільську культуру й інші матеріали, що дають видиме уявлення про одночасність подій всесвітньої історії [65, с. 141-145].

Про становлення первісної цивілізації дає добре уявлення даний підручник. Таблиці, які в ньому наведені дозволяють уявити етапи виходу цивілізації з тваринного світу й будови її життєдіяльності за законами людської спільноти. Найбільш добре в канву авторського тексту включаються уривки з праць істориків, щоденників вчених, поезій Л.Українки, легенд, міфів, священних текстів буддистів, Біблії, доречно наводяться афоризми видатних осіб [65, с. 37-38]. Взагалі підручник заслуговує дуже високої оцінки. Для українських шкіл цей вдалий підручник витримав уже кілька видань.

В.Дрібниця та С.Голованов розробили для школи із стародавньої історії дуже оригінальний підручник. До викладу матеріалу були використані цивілізаційні підходи, висвітлення подій відбувається під кутом зору становлення деяких цивілізацій. Це яскраво висвітлювалося у розділі «Стародавній Єгипет - перша цивілізація стародавнього Сходу». Добре оформлений й початок підручника: відкривається тлумаченням понять «цивілізація», «історія стародавнього світу» та інші. [13, с. 6-8]. Якщо враховувати специфіку історичного часу, який висвітлюється в підручнику, автори дуже багато уваги приділили історії культури, релігії. Гарне формування понять та їх популярне тлумачення, включення до головного

тексту додатків з джерел під назвою «Цікаво знати» роблять цей підручник дуже цінним та зручним для школярів. Не можна не вказати на таку особливість підручника, у самому його кінці, як місце в історії людської цивілізації стародавнього світу [13, с. 256].

Але, з історії стародавнього світу, високо оцінюючи підручники, не можна залишити без уваги деякі критичні зауваження, які висловлені дуже відомими фахівцями В.Ставнюком та О.Крижанівським, щодо висвітлення у підручниках поодиноких проблем стародавньої історії. Дані вчені звернули увагу на таке: «У підручниках з історії на суспільство Стародавнього Сходу продовжує бути тягарем, ярлик «рабовласницькі», хоча зовсім не воно визначало взагалі спосіб мислення та життя стародавньої людини». Як довели сьогочасні вчені, феноменальні споруди в той час - Велику Китайську стіну, єгипетські піраміди, будували вільні люди, а не раби, а у Китаї й люди, які засуджені до примусових робіт. Ось тому, природним виглядає висновок авторів: «Суть античної цивілізації визначало не рабовласництво..., а політична, особиста і економічна свобода громадян» [31, с. 13].

Досить швидко, якщо порівнювати з деякими іншими вийшов стабільний підручник з історії середніх віків, тому що були залучені автори до його розробки, підручники яких дуже високо оцінювалися й за період радянських часів. Г. Донської та К. Агібалова переробили свій попередній підручник, добавивши до нього матеріал із культурного розвитку світу, історії Росії, а також історії церкви [1]. Поява даного підручника не виключила друк альтернативних підручників із історії середніх віків, що розроблялися за тісною участю авторів першого підручника. Дуже високої оцінки, зокрема, заслуговує підручник Г.Донського та В.Духопельникова, де добре дана оцінка середньовіччя у історії людства, що, на думку авторів, приводить до висновку, що: «у середні віки цивілізація здійснила дуже великий крок вперед, якщо порівнювати з древністю в розвитку моралі, культури та господарства» [18, с. 156].

Досить різноманітна за формою викладу матеріалу, структурою, змістом, палітра навчальних книг, яка присвячена новій всесвітній історії (періоду XVI століття – початку XX століття), що вивчається у загальноосвітніх школах у 8-9 класах. Якщо оцінювати основні риси підручників, що присвячені даному етапу всесвітньої історії, можна виділити такі: 1) органічне включення матеріалів до книг із історії Росії (а раніше вони включались до відокремленого курсу історії СРСР; 2) відхід від однобокого формаційно-класового підходу до структуризації навчального матеріалу та тлумачення подій.

Одну із перших спроб реалізувати до періодизації всесвітньої історії цивілізаційні підходи, які стосуються конкретного історичного періоду – XVI–XVIII століття – для загальноосвітньої школи у навчальній літературі з історії зробили А.Міхеєв, Л.Жарова, І.Мішина, автори підручника для середньої школи для 8-го класу, перше видання якого вийшло в світ в 1994 р. [37]. В цьому підручнику автори, в першу чергу, відмовилися від фактографічного, описового методів викладу матеріалу, коли події роз'яснюються в суворо хронологічній послідовності та у лінійному вимірі. Діалоговий метод спілкування, який був обраний із школярами, попереджає, що підручник розрахований на більш підготовлених учнів.

Цивілізаційний підхід, який був запропонований авторами, для реалізації його було обрано оригінальну структуру підручника. Він починається розділом «Що таке цивілізація?», де автори викладають своє кредо: шлях до розуміння нинішніх проблем людства – це вивчення історії цивілізацій. Приводячи численні визначення цивілізації, а також коментуючи їх, автори підводять школярів до думки про багатозначність терміну «цивілізація». Назви розділів (удосконалювалися у кожному новому виданню) дають змогу осягнути шлях людства: «Від середньовічної католицької Західної Європи до цивілізаційно-культурної спільноти нового часу», «Ранній новий час: піднесення земного», «Ранній новий час: виникнення земного», «Від середньовіччя – до нового часу» та ін.

У підручнику поданий оригінально матеріал з історії Росії, про це свідчить й назва відповідного розділу (9-го): «Європеїзація Росії. Криза євразійської цивілізації». У даному розділі досить широко охарактеризовані спадщина Петра I, розкритий «золотий вік» Катерини II, нові окреслення євразійської цивілізації уособлені Російською імперією. Такий зміст підручника дозволив достатньо коротко, але дуже ґрунтовно охарактеризувати прощання із середньовіччям Західної Європи, початок зламу аграрно-ремісничої цивілізації, а також становлення сучасних цивілізацій. Суттєві зміни, які сталися у 2-му виданні в структурі підручника, вказують, що автори знаходяться у роздумах оптимальної моделі найсучаснішого підручника з всесвітньої історії.

Властивий традиційний хронологічно-системний виклад подій для більшості деяких підручників з нової історії. Ось так побудовані підручники А.Ольбішевського, О.Мартинюка, В.Щербіни, О.Гісема [12]. Деякі автори використовували поурочний виклад фактичного матеріалу із нової історії. Дана структура характерна для підручника, який створений педагогами Запоріжжя [10].

Дуже відповідальним етапом у засвоєнні школярами всесвітньої історії було вивчення ними історії XX століття, новітньої історії. Присвячені цьому етапу всесвітньої історії перші навчальні посібники з'явилися в 1995-1996 роках.

Книга С.Стельмаха, С.Пивовара, Я.Серищева, яка була адресована абітурієнтам та старшокласникам, охоплювала події із початку XX ст. аж до розпаду СРСР (1991 рік) [41]. Починається книга з достатньо місткої характеристики світу з початку XX століття. В ній враховані зміни, які сталися у світі на межі 80-90-х років, ще дається нова оцінка значенню СРСР й у світовому співтоваристві так званого «соціалістичного табору». До книги додані матеріали й із історії Радянського Союзу. Ось, у розділі «Встановлення тоталітарних режимів в ряді країн Європи» подана дуже точна характеристика сутності режиму, який встановився у 30-ті роки в

СРСР. Автори у висновках вказують: «В СРСР у 30-х роках був встановлений тоталітарний режим, який заснований на системі ліквідації демократичних інститутів, насильства, позбавлення людей найпростіших свобод і прав при політичному режимі комуністичної партії, що матеріалізувала у собі соціалістичну державу». При тлумаченні подій Другої світової війни автори розкрили, що за її розв'язання відповідальність лежить й навіть на сталінському керівництві [41, с. 121]. Для читачів вихід книги в світ був корисним та своєчасним, але на її змісті не дуже добре позначилася квапливість, із якою вона створювалася. Та все ж не випадково автори не зважилися називати підручником свою книгу.

Вдалим був посібник, створений О.Майбородою для учнів 11 класів. В ньому подається політично не заангажований та неупереджений виклад подій всесвітньої історії починаючи із 1945 року до початку 90-х років ХХ століття. Об'єктивна оцінка дій та політики конкретних осіб – одна із самих складних проблем сучасної історії. Це питання було вдало розв'язано у посібнику. Наприклад, добре охарактеризований М.Хрущов із його неоднозначною політикою. Правда, деякі оцінки, зокрема, М.Горбачова, вимагають уточнення. Вислови, що він опирався на реформаторів, відкидаються самими авторами, де вони наводять факти про намагання М.Горбачова придушити наростаючий національно-визвольний рух в країні [34, с. 239]. Добре побудований заключний розділ посібника, що отримав назву «Людство на порозі ХХІ століття», де розкриваються глобальні етнонаціональні проблеми, наприклад, боротьба із міжнародним тероризмом і інші актуальні проблеми. Ненавмисне цей посібник був визнаний кращим на конкурсі, який був організований Міжнародним фондом «Відродження» та Міністерством освіти України. Посібник став одним із небагатьох, які були присвячені історії ХХ століття, та взагалі отримали високу оцінку суспільства.

Група педагогів у 1996 році розробила для учнів 11 класу школи перший підручник з новітньої всесвітньої історії, але за змістом, тлумаченням деяких подій не можна вважати вдалою цю книгу [7, с. 9-10].

Тенденційність авторів особливо відчувається у висвітленні у післявоєнний період становища СРСР, при характеристиці мотивів усунення М. Хрущова з провідних посад та інше. Тенденційність авторів відчувається навіть й у підборі документів, що приводяться у книзі для додаткової роботи школярів. Спогади деяких радянських урядовців (наприклад Бурлацького) наводяться багато разів, але ж у науковій літературі вони критикувалися в першу чергу за необ'єктивність та упередженість. Ідеологічно занадто заангажованим виявився цей підручник, що був далеким від ґрунтового, об'єктивного викладу важливих подій буремного ХХ століття.

Треба зауважити, що дуже слабкою ланкою з всесвітньої історії у підручникотворенні було і є розроблення підручників із новітньої історії.

Вже у 1990-х рр. активізації підручникотворення сприяла діяльність вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, Міністерств народної освіти, а згодом вже Міністерства освіти і науки України, щодо проходження конкурсів на підручники, зокрема, із історії. Перший із них був проведений Міністерством народної освіти УРСР аж у 1989 році. А вже у 1991 році відбувся новий конкурс, що проводився Президією АН України, Держкомвидавом, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти, Міністерством народної освіти. Було утворено 11 конкурсних комісій для оцінки рукописів підручників, залучено до роботи 119 кваліфікованих науково-педагогічних працівників.

З метою розробки високоякісних підручників із вітчизняної історії, окремо проходили конкурси на підручники й із історії України. У 1997 році, наприклад, Міністерство освіти України та Ліга українських меценатів оголосили новий конкурс для загальноосвітніх навчальних закладів на найкращий підручник із історії України, їх метою було «правдиве й повне освітлення процесу розвитку і становлення української державності, українського етносу, для виховання національної свідомості та гідності, а ще поваги до великої історії українського народу» [44, с. 20]. Підручник, який

отримає перемогу, вирішено було видавати за рахунок фонду Ліги українських меценатів.

Міністерство освіти України проводячи конкурси, активно підтримувало вектор в школах на запровадження різноманітних за змістом та формою варіативних підручників з історії. У кількох областях України (Івано-Франківська, Закарпатська, Житомирська, Вінницька, Волинська) у 1994-1995 навчальному році за наказом Міністерства було вирішено зробити з історії України апробацію нових підручників для 7-8 і 9 класів, що були підготовлені В.Зарубою. Така практика продовжувалася і в наступні роки. Для апробації в різних регіонах України в 1998-1999 навчальному році було рекомендовано вже 5 підручників з історії України і 5 – з всесвітньої історії.

Міністерство освіти України постановило порядок рекомендації підручників в школах для використання в різних регіонах України. У 1997-1998 навчальному році, наприклад, в середній школі для кожного класу рекомендувалося по 2 або 3 альтернативних підручника з наданням школам та органам освіти право рішуче визначитися по кожному із них. Взагалі на той час було рекомендовано 25 назв підручників з всесвітньої історії та 25 – з історії України. Зберігся й в наступні роки рекомендованих для шкіл такий стан визначення підручників з історії. Дотримання його є певною гарантією проти розповсюдження у школах посібників, що не отримали підтримки педагогічної та наукової громадськості.

Починаючи з 1992 року особливістю розвитку навчальної літератури із історії, було її урізноманітнення в залежності від того, кому ж вона була адресована та від методичних особливостей викладу матеріалу у різних типах шкіл.

На увагу заслуговує спроба авторів деяких підручників пожвавити пізнавальну діяльність школярів шляхом додавання нових компонентів до своїх книг. У підручнику із історії України для 6-7 та 8 класів, наприклад автори К.Криlach та І.Коляда дали визначення основних понять, які використовуються в їх книзі, включили історичні завдання, головоломки,

кросворди, чайнворди, історичні вікторини. Включені і творчо-пошукові завдання поряд з перевірконо-тренувальними. Така практика, що ще не отримала масового характеру, удостоюється підтримки та уваги наукової громадськості.

З вітчизняної історії як доповнення до основних підручників з'явилися посібники із історичного краєзнавства. Найперші такі книги для загальноосвітніх шкіл області були видані на матеріалах Черкащини, Полтавщини у 1993 році, Донеччини – у 1995 році. Але, вже згодом, посібники з історичного краєзнавства були видані у всіх областях України.

Робочі зошити учня з'явилися у 1995 р. як нова форма навчальної літератури з історії. Вперше В. Мисан розробив експериментальний зразок нового типу посібника, як додаток до підручника для п'ятого класу загальноосвітньої школи з історії України [36]. Це видання, що зовні нагадувало зошит, побудовано було за структурою основного підручника, а також включало до кожного розділу ребуси, чайнворди, головоломки, практичні завдання, запитання тощо. Школярі, заповнюючи зошит, отримували можливість індивідуально перевірити свої навички та знання з історії. Даний новий тип посібника сподобався школярам, отримав гарну оцінку від педагогічної громадськості, та вже у 1997-2000 рр. такі посібники вийшли в друк до всіх підручників із історії для абсолютно кожного класу середньої школи.

Відзначаючи тенденцію до урізноманітнення навчальної літератури слід зазначити, що абсолютно не всі її варіанти мали високу пізнавальну цінність. Зокрема, викликало критику включення в практику такого різновиду навчальної літератури, як збірники відповідей на екзаменаційні питання. Вони з'являються у 1997 р. і стають дуже популярними та заповнюють всі книжкові крамниці та ринки. Критичне ставлення до них було викликане по-перше, тим, що не всі відповіді відповідали рівню тогочасної історичної науки. По-друге, дані книги привчали учнів до заучування чужого тексту і його механічної реконструкції на екзамені. Такі

видання необхідно було використовувати досить обачно, лише для контролю самопідготовки учнів.

В цілому протягом 1990-х років розгорнулася величезна робота в країні, щодо видання навчальної літератури, яку здійснювали 45 видавництв. Виявилися на жаль і недоліки. У листі від 4 квітня 1997 року № 119-134 Міністерства освіти України вказувалося, що деякі видавництва самостійно ставили гриф Міністерства на роздрукованих ними посібниках; деякі із них друкувалися й без повних реквізитів, а це робило неможливим навіть встановлення місця видання посібника та авторів [42, с. 20].

У червні 1997 року Міністерство освіти України затвердило «Положення про порядок апробації, експертизи та підготовки підручників, навчальних та навчально-методичних посібників», яким було передбачено вимоги щодо отримання авторами Міністерського грифу, а також рекомендації для їх практичного використання у школах. Ці кроки сприяли наведенню порядку у використанні навчальної літератури та її виданні. В 1998/99 навчальному році, наприклад, рекомендовано до апробації у загальноосвітніх школах дев'ять книг (приблизно кожна у 3-5 областях).

Отже, аналіз шкільної навчальної літератури для шкіл свідчить, що протягом 1990-х років відбулися великі зміни щодо її якісних та кількісних показників. Даний період був надзвичайно продуктивний у забезпеченні підручниками загальноосвітніх шкіл. В Україні розроблено та доопрацьовано більше 500 посібників для загальноосвітніх шкіл.

Так, на початок 1990-х років в українських школах практично не було підручників з історії України, а наприкінці десятиліття вже використовувалося багато альтернативних видань для усіх класів школи. Ці підручники в значній мірі залишалися ще під тиском старих ідеологічних стереотипів та не зовсім відповідали прийнятим у світовій практиці методичним вимогам до підручників.

Переважна більшість цих підручників відповідала змісту шкільної історичної освіти, але в той же час на навчальній літературі з історії України

негативно позначалася відсутність науково обґрунтованої цілісної схеми української історії. Тому допускалися помилки у ряді важливих проблем, які мають вагомe значення для патріотичного, національного виховання дітей, формування у них державницького світогляду.

ВИСНОВКИ

1. Опрацювання історіографічної літератури засвідчило наявність низки праць, які так чи інакше висвітлювали окремі питання становлення нормативної бази та змісту шкільної історичної освіти в незалежній Україні. Поява їх співпала із здобуттям Україною незалежності і була співзвучна новим підходам до оцінки минулого, справі оновлення історичної освіти і науки. Більш ґрунтовне вивчення цих проблем притаманне працям ХХІ століття. Цей період характеризується залученням значно більшої кількості джерел, суттєвим зростанням обсягу публікацій, міждисциплінарним підходам у висвітленні проблеми. Разом з тим, комплексно становлення нормативної бази та змісту шкільної історичної освіти в незалежній Україні не вивчалось, а отже дана тема зберігає свою наукову актуальність. Загалом історіографічний доробок з теми є фрагментарним, представлений переважно інформаційно-методичним матеріалом, що не розкриває у повному обсязі процес становлення нормативної бази та змісту шкільної історичної освіти в незалежній Україні.

Основу джерельної бази роботи складають такі групи джерел: друковані видання у формі публікацій документів і матеріалів; шкільні навчальні програми з історії; підручники та методична література з історії для шкіл України періоду 1990-х років. Представлена джерельна база є достатньою для проведення даного дослідження, опрацьовані документи дали змогу достатньо повно її відтворити та вирішити поставлені дослідницькі завдання.

2. Організаційно-нормативні засади шкільної історичної освіти протягом 1990-х років регулювалися цілим рядом правових документів держави. Це статті Конституції, укази та розпорядження Президента стосовно вшанування імен визначних осіб та відзначення знаменних подій в історії України, законодавчі акти Верховної Ради, постанови уряду, накази та розпорядження Міністерства освіти, місцевих органів виконавчої влади,

міждержавні та міжнародні угоди. Важливою частиною нормативної бази шкільної історичної освіти були методичні та інструктивні рекомендації щодо вивчення вітчизняної та всесвітньої історії. В них вказувались особливості викладання цих шкільних предметів, критерії оцінювання знань та ін. Комплекс вказаних документів і становив організаційно-нормативну базу шкільної історичної освіти і саме ним керувалися, як окремі учителі, так і освітні установи та структури.

3. Зміст шкільних навчальних програм будувався за лінійним принципом (вивчення кожного періоду історії один раз, без повторення у наступних класах). В школах України було запроваджено два самостійні курси: «Історія України» та «Всесвітня історія». Їх опрацювання відбувалося паралельно, відповідно хронологічній послідовності. Загалом на вивчення історії відводилося 629 годин, з них 255 – на історію України, 374 – на всесвітню історію. В 5-7 класах це становило 68 годин, в 8-му класі – 85, 9-10 класах – 119, в 11-му – 102 години. Історія України викладалася за такою схемою: у 7-му класі – від найдавніших часів і до кінця XIV ст., у 8-му – від найдавніших часів - до кінця XVIII ст., в 9-му – від початку XIX ст. до 1917 р., в 10-му – від початку XIX ст. до 1945 р., в 11-му – від 1939 р. до 1992 р. В 5-му класі викладався елементарний курс історії України.

Навчальні програми з історії в школі, що визначали зміст історичної освіти та впливали на форму та зміст навчальної літератури у 1990-х роках, не були позбавлені недоліків, наприклад, таких як відсутність чіткості у визначеннях, перевантаженість фактичним матеріалом тощо. У науковій літературі відзначалось, що автори програм часто не обізнані із найновітнішими положеннями історичної науки. Це все негативно відбивалося в тому числі і на змісті шкільної історичної освіти.

4. Аналіз шкільної навчальної літератури для шкіл свідчить, що протягом 1990-х років відбулися великі зміни щодо її якісних та кількісних показників. Даний період був надзвичайно продуктивний у забезпеченні

підручниками загальноосвітніх шкіл. В Україні розроблено та доопрацьовано більше 500 посібників для загальноосвітніх шкіл.

Так, на початок 1990-х років в українських школах практично не було підручників з історії України, а наприкінці десятиліття вже використовувалося багато альтернативних видань для усіх класів школи. Ці підручники в значній мірі залишалися ще під тиском старих ідеологічних стереотипів та не зовсім відповідали прийнятим у світовій практиці методичним вимогам до підручників.

Переважає більшість цих підручників відповідала змісту шкільної історичної освіти, але в той же час на навчальній літературі з історії України негативно позначалася відсутність науково обґрунтованої цілісної схеми української історії. Тому допускалися помилки у ряді важливих проблем, які мають вагомe значення для патріотичного, національного виховання дітей, формування у них державницького світогляду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агібалова К.В. Середні віки: Проб. підручн. для 7 кл. / К.В.Агібалова, Г.М.Донской, В.М.Духопельников. Київ Освіта, 1995. 367 с.
2. Баханов К. О. Оновлення змісту сучасної шкільної історичної освіти: Донецьк: Юго-Восток, 2005. 326 с.
3. Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник. Київ: Знання, 2000. 723 с.
4. Бондаренко Г. Історичне пізнання: питання теорії і практики: Навч. посіб. для студ. іст. ф-тів. Луцьк: Вежа, 1998. 220 с.
5. Бугрій В. С. Шкільне краєзнавство в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.). Суми: Мак Ден, 2011. 340 с.
6. Власов В.С. Вступ до історії України: Підруч. для 5 кл. загальноосвіт. шк. / В.С.Власов, О.М.Данилевська. Київ: Абрис, 1999. 267 с.
7. Всемирная история. Новейшее время. 1945-1998: Учеб. для 11 кл. общеобразоват. шк. Київ: Генеза, 1996. 317 с.
8. Всемирная история ХХ ст.: Пособие для старшеклассников и абитуриентов / Отв. ред. Ю.Н.Задавысвичка. Симферополь, 1993. Ч.1. 188 с.
9. Всемирная история ХХ ст.: Пособие для старшеклассников и абитуриентов / Отв. ред. Ю.Н.Задавысвичка. Симферополь, 1993. Ч.2. 185 с.
10. Всесвітня історія 1789-1918: Навч. посіб. для 9 кл. серед. загальноосвіт. шк. / Авт.–упоряд. Я.М.Бердичевський, О.І.Заїка, О.П.Решетнікова. Запоріжжя: Прем'єр, 1997. 284 с.
11. Гирич І. Якої реорганізації потребує шкільна історія? // Історія в школах України. 2008. № 10. С. 51–53.
12. Гісем О. Всесвітня історія. 9 кл. Нова історія (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст. Посіб. для 9 кл. / О.Гісем, А.Ольбішевський., В.Щербина. Київ: Літера, АСК, 1999. 332 с.

13. Голованов С.О. Всесвітня історія. Історія стародавнього світу: Підруч. для 6 кл. / С.О.Голованов, В.О. Дрібниця. Київ: Фаренгейт, 1999. 271 с.
14. Грушевський М.С. Всесвітня історія в короткім огляді. Київ: Українознавство, 1996. Ч.1. 284 с.
15. Грушевський М.С. Всесвітня історія в короткім огляді. Київ: Українознавство, 1996. Ч.2. 287 с.
16. Грушевський М.С. Всесвітня історія в короткім огляді. Київ: Українознавство, 1996. Ч.3. 237 с.
17. Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») // Освіта. 1993. № 44-46. 16 с.
18. Духопельников В.М. Всесвітня історія. Середні віки (кінець XV – середина XVII ст.): Пробн. підруч. для 8 кл. / В.М.Духопельников, Г.М.Донської. Київ: Освіта, 1995. 160 с.
19. Енциклопедія освіти / Академія педагогічних наук України / гол. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
20. Закон України «Про загальну середню освіту» // Законодавство України про освіту та науку. Київ: Парламентське видавництво, 1999. С. 55-77.
21. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів: Свічадо, 1999. 229 с.
22. Захарова Н. Курс новітньої історії в 12-річній школі : пропозиції Ради Європи щодо змісту навчальних програм і проблеми реформування української історичної освіти // Історія та правознавство. 2007. № 19–21 (119–121). С. 10–18.
23. Історія України: Учб. посіб. для учнів серед. спец. навч. закл. / Б.Д.Лановик, З.М.Матисякевич, Л.А.Тирса та ін. Київ, 1991. 216 с.
24. Історія українознавства: навч. посіб. / за ред. П. П. Кононенка. Київ: Академвидав, 2011. 512 с.

25.Калініна Л. На шляху до взаєморозуміння: загальноєвропейський контекст шкільної історії / Л.Калініна, О.Пометун // Історія в школах України. 1998. №1. С.21-24.

26.Книга вчителя історії, етики, основ правознавства: Довідково-методичне видання / Упоряд. Р.І.Євтушенко, О.В.Галєгова. Харків: Торсінг плюс, 2005.224 с.

27.Коваль М.В. Історія України: Матеріали до підручника до 10-11 класів середньої школи / М.В.Коваль, С.В.Кульчицький, Ю.О.Курносів. Київ: Райдуга, 1992. 511 с.

28.Колінгвуд Р.Д. Ідея історії. Переглянуте видання. З лекціями 1926-1928 рр. Київ: Основи, 1996. 615 с.

29.Концепція середньої загальноосвітньої національної школи України: Проект // Радянська освіта. 1990. 14 серпня.

30.Концепція середньої загальноосвітньої школи України // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. 1992. № 4. С. 3-29.

31.Крижанівський О. Сучасні тенденції у висвітленні історії стародавнього світу / О.Крижанівський, В.Ставнюк // Історія в школах України. 1997. № 1. С. 11-13.

32.Кульчицький С.В. Історія України: Підруч. для 10 кл. серед. шк. / С.В.Кульчицький, М.В.Коваль, Ю.Г.Лебедєва. Київ: Освіта, 1998. 288 с.

33.Кучерук О.С. Оповідання з історії України: Проб. підруч. до почат. курсу з історії України для 5 кл. серед. шк. Київ: Освіта. 1992. 158 с.

34.Майборода О. М. Новітня історія (Період після другої світової війни): Навч. посіб. для 11 кл. серед. шк. Київ: Освіта, 1995. 351 с.

35.Матеріали до концепції шкільної історичної освіти України. Проект // Освіта. 1992. 12 травня.

36.Мисан В.О. Робочий зошит учня. Оповідання з історії України та рідного краю: Підруч. для 5 кл. серед. шк. Київ: Генеза, 1995. 62 с.

37.Мішіна І.А. Всесвітня історія. Епоха становлення сучасної цивілізації (Кінець XV- початок XX ст.): Підруч. для 8 кл. серед.

загальноосвіт. шк. / І.А.Мішіна, Л.М.Жарова, А.А.Міхеєв. Київ: Генеза, 1994. 384 с.

38.Огнев'юк В. До питання про зміст історичної освіти // Історія в школах України. 1998. № 4. С. 2-5.

39.Огнев'юк В. Історична освіта в контексті сьогодення // Світло. 1996. № 1. С. 12-17.

40.Орієнтовне тематичне планування курсів історії України та всесвітньої історії (7-11 кл.) // Історія в школах України. 1997. № 1. С. 20-26.

41.Пивовар С. Всесвітня історія. XX ст. / С.Пивовар, Я.Серищев, С.Стельмах. Київ: Феміна, 1995. 238 с.

42.Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов.: Міфи і правда про трьох братів слов'янських із «спільної колиски» Київ: Академія, 2001. 152 с.

43.Пометун О. Методика навчання історії в школі / О.Пометун, Г.Фрейман. Київ: Генеза, 2005. 328 с.

44.Положення про конкурс на кращий підручник // Історія в школах України. 1997. № 4. С. 20.

45.Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // Укр. іст. журн. 2000. № 1. С. 3–20.

46.Про викладання історії в 1984-1985 навчальному році: Методичний лист Міносвіти СРСР // Радянська школа. 1984. № 8. С. 23-31.

47.Про викладання соціально-гуманітарних дисциплін в загальноосвітніх навчальних закладах у 1999-2000 навчальному році // Освіта України. 1999. 28 липня.

48.Про реформу загальноосвітньої і професійної школи: Зб. документів і матеріалів. Київ: Політвидав України, 1984. 110 с.

49.Проблеми періодизації в українознавстві: Конспект лекцій / Упоряд. Л.Г.Мельник. Київ: Київ.ун-т, 1997. 88 с.

50.Програма для середньої загальноосвітньої школи. Історія України 5-11 класи. Всесвітня історія 6-11 класи. Київ: Перун, 1996. 126 с.

51. Програма з історії Української РСР, 8-11 класи. Проект. Київ: Радянська школа, 1990. 40 с.
52. Програма початкового курсу історії України для 5 класів загальноосвітніх шкіл // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. 1991. №2. С. 3-8.
53. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України, всесвітня історія 5-11 класи // Історія в школі. 2001. № 8. С. 2-25.
54. Программы восьмилетней и средней школы. История. 4-10 классы. Київ: Радянська школа, 1982. 92 с.
55. Программы для средних учебных заведений. История. 5-11 классы. Київ: Радянська школа, 1989. 96 с.
56. Сарбей В.Г. Історія України (XIX ст. – початок XX ст.): Підруч. для 9 кл. серед. шк. Київ: Генеза, 1996. 248 с.
57. Сергієнко Г.Я. Історія України (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.): Навч. посіб. для 7-8 кл. серед. шк. / Г.Я.Сергієнко, В.А.Смолій. Київ: Освіта, 1993. 254 с.
58. Смотрицький Є. Про історичну освіту // Історія в школах України. 1997. № 4. С. 13-15.
59. Ткаченко В. Україна на межі цивілізацій. Історико-політологічні розвідки / В.Ткаченко, О.Реєнт. Київ, 1995. 159 с.
60. Тронько П. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. Київ: Рідний край. 1994. 108 с.
61. Турченко Ф. Історія України в полоні ідеологічних міфів / Ф.Турченко // Історія: Тези та повідомлення 3-го Міжнародного конгресу українців. 26-29 серпня 1996 р. Харків, 1996. Ч.1. С. 143-147.
62. Турченко Ф.Г. Новітня історія України: Підруч. для 10 кл. серед. загальноосвіт. шк. Київ: Генеза, 1994. Ч.1.: 1917-1945. 343 с.;
63. Турченко Ф.Г. Новітня історія України: Підруч. для 11 кл. серед. шк. / Ф.Г.Турченко, П.П.Панченко, С.М.Тимченко. Київ: Генеза, 1995. Ч.2.: 1945-1995. 311 с.

64.Харківська Н. Проблеми співвідношення загальної історії та краєзнавства // Історія та правознавство. 2007 № 15. С. 2–3

65.Шалагінова О.І. Історія стародавнього світу: Підруч. для 6 кл. / О.І.Шалагінова, Б.Б.Шалагінов. Київ: Зодіак-ЕКО, 1994. 208 с.

66. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 376 с.